

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

1929

1961
47-925

9 147-925

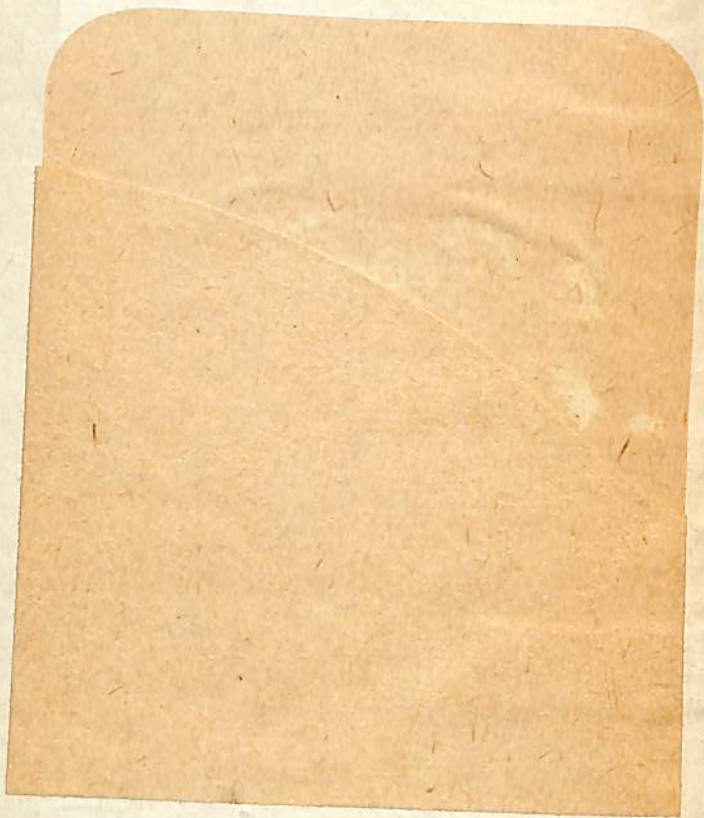
U-57

9

N/3.

2178

85

2004

150 4

ԲԻԶՆԱՆԻ ՄԱՄԿՈՆԵԱՆՆԵՐԸ

9(47.925)

Ա-57

Հ. Ն. ԱՆԴՐԻԿԵԱՆ

ԲԻԻԶԱՆԴԻ ՄԱՍԻԿՈՆԵԱՆՆԵՐԸ

ՎԵՆԵՏԻԿ — ՍՈՒՐԲ ՂԱԶԱՐ

1904

1004
216609
2

1-2

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

ԱՅՍ գրուածքին մէջ Բուզանդն ընտրած
 եմ ինձ առաջնորդ: Բուզանդ միակ աղբիւրս
 չէ, բայց ամենէն ձեռնառուն է իմ տեսու-
 թիւններուս: Չկտում մը ունիմ՝ զոր ինք
 միայն ամբողջապէս կրնայ գոհացնել: —
 Մեր ազգն ընդհանրապէս եղջերուսիրտ բամ-
 բասուած է, թէ հերկայիւս և թէ պատմու-
 թեան մէջ: Լուկիանոս՝ հաճոյական և հեղ-
 նող, կ'ըսէ թէ Հայերը կը փախչին դեռ չհա-
 լածուած: Հոս կ'ուզենք ցուցնել թէ այս ա-
 նիրաւ դասաստան մըն է, և թէ հայն ստէպ
 կու լար՝ երբ կը վիճակէր իրեն զվատարսր
 մահ մահձայց մեռանել: — Բայց որովհե-
 տե ձկտումը պատմագրին համար մահացու
 մեղք է, ես ձեռներս կը լուամ: Մամիկո-
 նեանց վրայ նոր քաջութիւնք պիտի չերե-
 ւակայեմ, եղածներն ալ ընդհակառակն մեղ-
 մել պիտի ջանամ, և իմ՝ նոր սերունդի ըն-
 թերցողներուս պիտի կրկնեմ իմ կերպովս

այն բաները՝ զորս հիններն իրենց կերպով գրած են: Պատկերը թանգարանին մէջ կախուած է. երջանիկ է այցելուն եթէ հասնի գտնել այն կէտը՝ ուսկից զիտել պէտք է. ուսկից լոյսը յաջող կը զարնէ, դէպքերը կը զատէ, դէմքերը կը պայծառացնէ, համառօտ՝ հաճոյական կ'ընէ:

Դեռ երկու ծանօթութիւն ալ:

Պատկերը իր շրջանակին մէջ պիտի ղեւտեղեմ. այսինքն պիտի ստուերագրեմ, միշտ մեծ գծերով, և պատմութիւնը Հայաստանի, որ իբրև յատակ պիտի ծառայէ որուն վրայ պիտի հանգչի համայնապատկերն Մամիկոնեանց սան: — Ստէպ գերակշռութիւնն այս պատմչին եմ տուած քան միւսին. նոյն պատմչին այս ինչ դէպքն հարազատ եմ համարած, միւսը ոչ: Այսպէս վարուելուս մէջ, ես իմ առանձին համոզումներս ունէի՝ որ քիչ մը նոյն է բոլոր բանասէրներու ունեցածին հետ: Անօգուտ՝ կրկնել այս բոլորը գրուածքի մը տակ՝ որ մասնագիտութեան համար չէ սահմանուած. ասկէ զատ աս ինչպիսիներն անգամ մը սկսելէ վերջ, պէտք է սկզբէն սկսիլ:

ԲԻԻԶԱՆԴԻ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆՆԵՐԸ

Մամիկոնեանց ծագումը. — Մամիկոնի աւանդակէպը. — Արտաւազդ Ա. — Մամիկոնեանց դերը Գ. դարու կուսակցութեանց մէջ:

Մեր հինգերորդ դարու հայրերը հաւատքն ունէին թէ առանց առաջնորդութեան մամիկոնեան նախարարութեան, հայ աշխարհին ոչ մէկ գործը յաջողապէս կ'աւարտէր¹: Հնագոյն պատմիչները, որոնք կը խօսին այս տան սկզբնաւորութեան մասին, երկու են. Փաւստոս Բիւզանդ և Մովսէս Խորենացի:

Փաւստոս իրենց տնօրէնի աւանդութիւնը կը ներկայացնէ: Մամիկոնեանք զիրենք ճննաց արքունական ցեղէն կը համարէին: Խաղաղասէր ազգին պալատին մէջ խոռովութիւն մը կը ծագի. արինհեղութիւն տեղի կ'ունենայ եզրաբց մէջ: Ոմանք իրենց անձն և իրենց հանգիստն արահայտելու համար՝ Հայաստան կ'ապաւինին արշակունի թագաւորաց ժամանակ, որոնք զիրենք զրկարաց կ'ընդունին²:

1. Ղազ. Փարպ. էջ 166 ըստ 1873ի տպագրին վէնեակոյ:

2. Բիւզանդ, էջ 204, 247 ըստ 1889ի տպագրին վէնեակոյ:

Խորենացին՝ յետ անգամ մը տոջեն ուննալու այս գորշ յիշատակներն, որոշ գծերով պատմութիւն մը կը յօրինէ, ըստ իւր սովորութեան, յատուկ անուններով և թուականներով: Ուստի ինք կ'ուզէ որ Արտաշէի վերջին տարիները Չինաստանի թագաւորին անունն Արբոկ ըլլայ: Սա երկու մեծ նախարար կ'ունենայ, Բզդոխ և Մամգուն, որոնք իրեն սննդակից ալ են եղած: Բզդոխ Մամգունի վրայ չար կը խօսի Արբոկին առջեւ՝ որ կը հրամայէ զայն սպաննել: Բայց Մամգուն՝ միշտ զգաստ՝ կը փախչի և ամենայն աղիւիւ իւրով Պարսից Արտաշէի թագաւորին կ'ընկնայ: Չինաստանի արքայն զեսպաններու ձեռքով իր մահապարտը կ'ուզէ. Արտաշէի կ'անտաստէ և պատերազմի կը պատրաստուին: Բարեբաղդարար Արտաշէի ընդհուպ կը մեռնի և իր յաջորդը՝ Շապուհ՝ պատերազմը դադրեցնելու համար զՄամգուն, իրբեւ աքսորական, իր գործակալներուն կը զրկէ ի Հայս:

Հայաստանի գէշ ժամանակ մըն էր. Խոսրով նոր դաւաճանուած էր և երկիրը նոր քանդուած ու սմբած: Բայց Մամգունի բազմի աստուածը միշտ հեան է. նա ճիշտ Տըրգատայ կը հանդիպի որ կարծես թէ Արեւ-

մուտքէն իրեն կերակուր ու բնակութիւն տայու համար միայն էր դարձած¹:

Հանրաձանօթ է թէ Ողական ամրոցը, Տարոնոյ մէջ, Մամիկանեանց զլխաւոր նիստերէն մէկն էր: Անիկայ իր հետաքրքրական պատմութիւնն ունի: Մամգուն օտար հողի վրայ նոր ուրք կոխած՝ դաւաճանութիւն մը կը գործէ որ միանգամայն հաւատարմութեան և երախտագիտութեան հաւաստիք մըն է առ Տրգատ: Նա Ալիւնեաց ցեղը կը ջնջէ: Ասոնց նահապետը, աէր Ողական ամրոցին, Տրգատէն կ'ապստամբի ու շրջակայն կ'աղմկէ: Հայց թագաւորն ընդվզողի բոլոր պատահերաններն ու կալուածները մրցանակ է դրած այն քաջին՝ որ ապստամբը իրեն բերէ: Խորենացին ուզած է որ այս աւանդովէպի գիւցազնը Մամգուն ըլլայ: Սա իր բոլոր աղիւիւ Ալիւնեաց նահապետին կ'երթայ. հեար կը դաշնակցի, կը մտերմանայ, ամրոցին մէջ ազատ մուտք կը վայելէ, և վերջապէս օր մ'ալ որսի մէջ կը սպաննէ, ու շուտով բարի լուրը թագաւորին կը հասցնէ: Տրգատ հրովարտակով մը կը հրամայէ ի-

1. Խորեն. էջ 329-32 ըստ 1827ի տպագրին վէ. նետկոյ:

րեն իշխել այն ամէն բանի վրայ որ ապրտաամբինն էր¹ : — Մամիկոնեան նախարարութիւնն սկսած է :

Քննութիւնը ի վարուն՝ որ իրեն հրանօթնորուն չափ բուռն է, բոլոր այս շինուածը կը տապալէ : Ամբողջ աւանդալէսը խարխուղ է հիմնովին : Մամզունի առաջին սերունդը հազիւ փոխուած՝ մեր մտանաւորութիւնը կը սկսի. և սակայն չինականութեան ոչ մէկ նշմար, — սոփորոյթ կամ բառ, — չգտնիր իրենց վրայ : Իրենց ամենէն գործածական անունները, — վարդան, վասակ, վարդ, Համազասպ, Արտաւազդ, — իրանական են², այնչափ անվիճելի, որչափ վահանը զուտ հայկական : Ասիէ զատ Բուզանդի կտոր մը յայտնի կ'որոշէ իրենց ծագումը : Երեսնամեայ պատերազմին ժամանակ երբ Շապուհ կը ճարահատի վասակի յաղթել, կը մտածէ ազամանդը ազամանդով փշրել. ուստի կը զրկէ զԻնհկան նահապետ որ « առհմիկ իսկ էր ազգաւ առհմին զօրավարացն Հայոց՝ այսինքն Մամիկոնենից » : վասակի համար սակայն ամէն մարդ ոխե-

րիմ թշնամի էր՝ երբ հայ հողին վրայ կ'արշաւէր. հետեւաբար « Ելանէր ընդառաջ նոցա . . . հարկանէր սատակէր զգօրսն ամենայն Պարսից, սպանանէր զիւր զազգային զԻնհկան ևանապետն և զմնացեալսն առաջի իւր տանէր փախստական¹ » : Այս ծանօթութեան բնական և անմիջական հետեւանքն է թէ Մամիկոնեանք իրանական են : Ամենէն աւելի զուտ հայերն անոնք են որ իրանական ծագումն ունին :

Նոյն իսկ Մեծին Տրդատայ ժամանակ մենք կը գտնենք Մամիկոնեանց տոհմը՝ Մամզունէ տարբեր անունով և հանդամանքներով, և իրենց աշակերտական պարսպապետութեան պաշտօնակր² : Գրիգոր Կեսարիա կը զրկուի ձեռնադրուելու. նա արքայական հետեւորդ մ'ունի որու մէջ կը համբուին 1. Անդեղ տան իշխանը, 2. Ալճնեաց իշխանը մեծ բլեշխ, 3. Մարդպետութեան իշխանը, 4. Ասպետութեան թագաւոր իշխանը, իսկ 5. Իշխանն պարսպապետութեան, գորախար Հայոց աշխարհին³ :

1. Խորեն. էջ 339-41 :

2. Հմմտ. Հեբրեան. Հայ. Քեր. Մանն Ա. Հատ. Ա. :

1. Բուզ. էջ 153 :

2. Բուզ. էջ 247 :

3. Ազարթ. էջ 596 ըստ վեներաբոլ 1862ի տպագրին :

Այս ակնարկութեան կը հանդիպինք ուրիշ ուղեւորութեան մ'ալ մէջ: Կոստանդիանոս յազմոզ է իր նախանձորգներուն, միապետ Հոսթիական պետութեան և բրիտանիայ: Հեռաւորագոյն սահմաններէ խուսնեալ խնդակցութեան կը փութան իրեն. զաշնակից Տրդատը չկրնար պակսիլ: Նա ճամբայ կ'ընկնայ դէպ ի Հոսթ տանելով իրեն հետ ինչ որ այն ատենի Հայաստանը պատուական ունէր: Չորս բղեշիներէն զատ՝ իր հետ են նաեւ Մեծ իշխանն Անդեղ տան, թագապիւր Ասպետն և Սպարապետն մեծ¹:

Ուրիշ տեղ մը, գարձեալ ուղեւորութեան մը մէջ, մենք նոյն իսկ այս սպարապետի անունը նշանակուած կը գտնենք: Տրդատ կը լսէ թէ Գրիգոր երկու զաւակ ունի կապազակիա. անյասպող պատգամաւորներ կը զրկէ որ բերեն: Գեսպաններուն առաջինին անունն է Արտաւազդ, որ սպարապետն էր ամենայն զօրացն Հայոց Մեծաց²: Ազաթանգեղոս չնշանակեր թէ այդ Արտաւազդն, սպարապետ ամենայն զօրացն Հայոց Մեծաց, ինչ ցեղէ էր: Բուզանդ հաւատարմապէս

1. Ն.Ն. էջ 651:

2. Ն.Ն. էջ 644:

կը լեցնէ այդ պակասը: Նա կ'ըսէ թէ Տրդատայ որդւայն Խոսրով Կոստակի ժամանակ զօրապար ամենայն Հայոց Մեծաց էր Վաչէ, որդի Արտաւազդայ, ի Մամիկոնէն. տոնմեկ¹:

Այս համառօտ քննութեան արդասիրքներն են 1. Թէ Մամիկոնն առասպել է զուտ. արդիւնք երեւակայութեան մեր պատմիչներուն՝ որոնք՝ եթէ հարկ ըլլայ՝ իրենց բարերանած նախարարութեան թագաւորական ծագում մը տալու համար, մինչև Սենքերիմ թագաւորն ու մինչև Աբրահամ նահապետը կը բարձրանան: 2. Մամիկոնեան նախարարութենէն ամենահին գէմքը, նահապետ գէմքը՝ զոր կը ձանչնանք, է Արտաւազդ:

Արտաւազդ փառաւոր կեանք մ'ունի, մամիկոնեան նախարարութեան նահապետի մը արժանաւոր: Խոսրովու սպանութենէն վերջինք միայն կը ներկայանայ փրկիչ գէմք Հայաստանի մէջ: Կ'երեւի թէ այն ատեն հայկական բանակին միազլխապետ ըլլալէն աւելի իշխանութիւն մ'ունէր, որովհետեւ օտար պատմիչները զինք թագաւոր կ'անուա-

1. Բուզ. էջ 9 և 16 և 28:

նեն¹ : Պարսից հրոսակին դէմ ի զուր օգնութիւն կը խնդրեն Հայք Հոռոմայեցիներէն. անոնք իրենց պատերազմներուն զբաղած՝ չեն կրնար գալ և Հայաստան մարդ մը կ'ըլլայ Պարսից տէրութեան անսորոշ թուականի մը՝ որ միշտ Գ. դարու մէջ է² : Այս ատեն է որ Արտաւազդ կ'ազատէ մեր թագաւորութեան վերջի կայծը, զմանկիկն Տրդատիոս, որ ընդ հուսկ հրակէզ կայծակը պիտի ըլլար Հայաստանի թշնամիներուն և ամենէն փոռաւոր աստղը անոր երկնակամարին : Իբրեւ հաւատարիմ՝ դայեակ նա իր սանը Յունաց կայսեր դուռը կ'ապահովէ³, ուր Տրդատիոսի միտքն հեղինական փիլիսոփայութեան⁴ վարժեցաւ և մարմինը ոլխմպիական քաջարութեանց : Պղտիկ Տրդատը շնուցաւ իր բարերարը. և երբ օր մը հոռոմէական լէգէոններով և արծիւներով գարձաւ իր

1. Տրեբ. Պոլեոն. Գ. Հմմտ. և Հ. Աւելանի Արարատ էջ 373:

2. Խորեն. էջ 320:

3. Ագաթ. էջ 42, Խորեն. էջ 320, Եղիշէ էջ 123:

4. Ագաթ. էջ 643 կ'ըսէ Տրդատի համար թէ « յունական աշխարհական դպրութեանս երկրաւոր իմաստութեանն՝ յառաջագոյն առաւել էր տեղեակ փիլիսոփայական մտաց հանճարագիտութեան, զի ուսեալ էր զայն » :

գահը (297), ամենայն զօրաց Հայոց սպարապետութեան սուրը Արտաւազդի մէջքը կապեց : Այնուհետև Արտաւազդ տեսակ մը ինամակալութիւն կը ցուցնէ Տրդատի վրայ, որ՝ ոչ այնչափ իշխանութեանէ մը յառաջ կու գայ, որքան հայրական սրտէ մը :

Խորենացի այդ Արտաւազդը մանդակունի կը կոչէ¹ : Ասիկայ ինքնահնար կ'երեւի, արդիւնք այն ձևաւորին որ ունի Մովսէս Մամիկոնեանց արարքը լոնլու կամ այլայլ լիլու : Ասիկէ զատ աւելի դրական պատճառներ ալ կան : 1. Մեր պատմութեան մէջ Մամիկոնեանք ի բնէ սպարապետ կը ներկայանան². Ընչպէս կրնային ի բնէ ըլլալ, երբ Տրդատայ ժամանակէն ալ դեռ չեն սկսիր իրենց պաշտօնը : 2. Վաչէի հօր անունն Արտաւազդ է³, որու գործունէութիւնը Տրդատի ժամանակ կ'ընկնայ. արդ օրինաւոր չէ՞ հաստատել թէ սպարապետ էր և սպարապետին հայրը ազգի մը մէջ՝ որու պաշտօնները ժառանգական են : 3. Վաչէի որդւոյն՝ Արտաւազդայ, դեռ մանուկ՝ սպարա-

1. Պոմ. Հայոց, էջ 320:

2. Բուք. 68, 247:

3. Տես էջ 9:

պետութեան իշխանութիւնը կու տան. վասն զի վաստակաւոր ցեղի զաւակ էր. Բնչպէս կրնար վաստակաւոր ցեղ ըսուիլ երբ իր հօրմէն սկսէր իրենց տոհմը: 4. Ազգութան գեղոս անունը չյիշեր նախարարին որ զմանկիկն Տրդատ փախցուց կոտորածէն. այլ պարզապէս ոմն կ'ըսէ¹. այդ ոմն Խորենացին Մանգակունի ըրած է: 5. Մանգակունիք երբէք չեն յիշուիր մեր պատմութեան մէջ իբրև սաղմակիւն մարդիկ: 6. Ըստ Խորենացոյ Մամիկոնեանք երբէք չեն ըրած ստարապետութիւն, որովհետև Խոսրովու ժամանակ ամէն մարդու կու տայ զօրաց հրամանատարութիւնը, բաց ի վաչէէ²:

Արտաւազդայ կեանքին ուրուագիծն աւարտելու համար աւելցնենք որ՝ իբրև սպարապետ՝ նա մասնակցած է այն պատերազմներուն, զորս մղեց Տրդատ իր երկարամեայ թագաւորութեան ժամանակ, և մեռաւ պատերազմի մը ահագնեանողին մէջ: — Սպարապետներու տոհմին կազապար նահապետ. դարերով նա ամբիժ զաւակներ ունեցաւ: Մամիկոնեաններու մահուան անկողինը պա-

1. Ազգթ. էջ 42:

2. Պատմ. Հայոց. էջ 391:

տերազմի գաշան է: Պիտի տեսնենք որ այս բազդէն պակսիլն իրենց սաստկագոյն կսկիծն է:

Մամիկոնեանք հայութեան համար ամենէն աւելի հաւատարիմ ու խիզախ սրտերն ունէին: Այդքան սէր Չինաստանի հեռաւորութենէն չկրնար եկած ըլլալ: Որոշ է որ անոնք ամենէն աւելի հայկական ծագումն ունին. մշուշ չկայ իրենց արշաւուսին վրայ: Որոշ է գարձեալ թէ մենք իրենց գոյութեան և գործունէութեան՝ մեր պատմութեան քրիստոնէական շրջանին մէջ միայն կը հանդիպինք: Անկից առաջ Մամիկոնեան անուն հրապարակին վրայ չլսուիր. անոնք քրիստոնէութեան հետ յերևան կու գան, որպէս զի էն գործադրող և էն անձնանուէր հաւատացեալներն ըլլան: Այս առանձնայատկութիւնն ալ անշուշտ պատճառներէն մէկն է, որով իրենց են քաշած համակրութիւնը մեր նորասկիզբն ու բարեպաշտ մատենագրութեան: Իրենց ծագման մէջ թերևս թաքուն ազգակցութիւն մ'ալ ունենան Լուսաւորչի ցեղին հետ. որովհետև վարդան, վասակ մամիկոնեանց սեփական անունները՝ Պարթևաց մէջ միայն գործածուած կան, նոյն իսկ Քրիստոնէութեան առաջին դարուն:

1001
60991

Աւետարանն երկու ճամբով ծաւալեցաւ Հայաստան. ասորական և յունական: Առաջինն՝ աւելի հին, խոր աւանդութիւնք արմատացուց ամբոխին մէջ, երկրորդը՝ թէև քիչ մը ուշ, բայց աւելի ընդհանուր, բազաքական աւելի մեծ ազդեցութիւնք ունեցաւ: Նախ քան Յ11 թուականն իսկ՝ ուր հայերն իրենց նոր կրօնքին առաջին պատեւազմը կուռեցան Մարտիրոս Գոյա կայսեր գէմ¹, Հայաստանի զիւանագիտութիւնն՝ իր արուարձանեայ աէրութեանց հանդէպ, կը փոխուի հիմնովին: Երկուայրի կը գառնայ ինչպէս երկայրի էին և սրբը որոնք զինք կը խոցուէին: Անկարելի էր իր սեփական բազկին կոթնած, հաստատուն մնալ, ապրիլ. պէտք էր մակարոյժ մ'ըլլալ, պէտք էր դաշնակցիլ: Յառաջ որոշ գիտէին որ Պարթեւաց կողմը պէտք էին բռնել. երկրին

1. Եւսեր. Եկեղ. Պատմ. Գերք Թ. ԳԼ. Ը: Ըստ այսմ քրիստոնէութիւնն՝ իբրև պաշտօնական կրօնք, աւելի կանուխ մուտ մտած է մեր երկիրը, քան հոռմէական ինքնակալութեան մէջ: Նոյն բանը կը հաստատէ նաև Սողոմոնոս երբ կ'ըսէ « Չէ այս դարձեալ ուսայ նախ առաջին լեալ քրիստոնեայս »: Տես, Հենրիկ. Գեւրեր. Փաւստ. Բիւզ. էջ 158 ըստ հայերէն թրգմ. տպ. վէնետիկ 1896:

զիրքը, ժողովրդեան բարքը և ամուսնութիւնքը զայս կը թելադրէին, ինչպէս կը զիտէ Տակիտոս¹: Բայց Գ դարուն՝ հանգամանքները փոխուած էին: Կային որ Պարսկաստանի գերակալութիւնը կը նախընտրէին. — ասոնք հին զիւանագիտութիւնն և հին կեանքը կ'ուզէին շարունակել: Կային ալ որ Հոռմայեցուցը. — նոր կրօնքը, կրթութիւնը, հրահանգներն և արուեստները զայս կը հաստատէին²: Ասկէ զատ մեր Գ դարութեալներն իրենց սրտին խորը կ'ատէին Սասանեանները. զանոնք յափշտակողներ կը նկատէին զահի մը՝ որ ըստ ինքեան իբրև արշակունի, իրենց կ'ընկնար:

Երկու զիւանագիտութիւնն ալ խիստապէս ազխտաբեր. այսու հանդերձ ընտրելի էր վերջինը, յառաջադիմականն, որ մեր ազգին այլապէս փրկութիւն մը կը խոստանար ինքնագոյութեան, յարատեւութեան: — Մամիկոնեանք միշտ հոռմէական մնացին. բացառութիւնքը պիտի տեսնենք:

1. Դպր. Ժ.Գ. ԳԼ. ԻԳ:

2. Գաթըրճ. Տեղ. Պատմ. Հտ. Բ. էջ 481:

Վաչէ Ա. — Պատգամաւորութիւն ի Բիւզանդիոն. —
Որդունեաց և Մանաւազեանց կռիւք. — Սանե-
սանի արշաւանքը. — Յլու զլիսուն պատերազմը.
— Շինութիւնք Խոսրովի. — Արշաւանք Պարսից.
— Վաչէի Մահը. — Արտաւազդ Բ:

Խոսրով Կոտակի ժամանակ ամենէն բարձ-
րաբանդակ գէմք՝ Վաչէն է, Արտաւազդի որ-
դին, որ ժառանգեց իր հօր կրկին իշխա-
նութիւնքը, Հայոց զօրքին Սպարապետու-
թիւնն և Նահապետութիւնն իր տոհմին ։
Թագաւորի իրաւունքն էր տոհմի մը նահա-
պետ նշանակելն¹, որ ընդհանրապէս նոյն
ցեղին անդրանիկը կ'ըլլար ։ Նահապետը կեր-
պով մը ներկայացուցիչն էր, տանուտէրն
էր իր բոլոր ցեղակիցներուն ։ Մամիկոնեան
նահապետն ի հարկէ միշտ սպարապետն ալ
չէր. ուրիշ մ'ալ կրնար մեծ զօրավարն ըլ-
լալ բայց միշտ նոյն տոհմէն ։ Պաշտօններ
կային՝ սրոնք գորչ սկզբնաւորութենէ մ'ի վեր
այլեւայլ նախարարութեանց մէջ ժառանգա-
կան էին զարձած ։ Մամիկոնեանց՝ ի բնէ
սպարապետութիւնն էր. Բուզանդ զիրենք կը
կոչէ սգգ սպարապետառքեան Հայոց², ինչ-

1. Բուզ. էջ 67:

2. Նոյն էջ 9:

պէս Բագրատունեաց թագակապ ասպետու-
թիւնը¹ ։

Խոսրովին թագ և օգնական լիզէճոններ
ուզելու համար ընդդէմ պարսկային և բար-
բարական ցեղերու անդուլ հրոսակին, պատ-
գամաւորութիւն մը զրկուեցաւ Կոստանդնու-
պոլիս ։ Վաչէ զեսպաններէն է ։ Սպարապետ-
ներն առհասարակ անպակաս են մեր պատ-
մութեան զիւանագիտական ուղեւորութեանց
միջէն ։ Ասկէ զառ նա իր ճարտարութիւնը
ցուցած էր քաղաքական խոռոչութեան մը
մէջ ։

Հագուադէպ չէ մեր պատմութեան մէջ
հանդիպել երկու ցեղերու որ զիրար կը
բզքան ։ Աս անգամ կ'երեւի թէ կարգն Որ-
դունեաց էր և Մանաւազեանց ։ Առանց ի-
րաւանց կը կոռէին, կը պղտորէին ամբողջ
աշխարհին խաղաղութիւնը ։ Հաշտեցնելու
համար Խոսրով և Վրթմանէս հայրապետն՝
Աղբիանոս եպիսկոպոսը զրկեցին ։ Անօգուտ
եղաւ ։ Իրենց մուկեցնութեան մէջ՝ անոնք
մինչևիւ անգամ արքունի տուն մ'այրեցին ։
Չայրացաւ թագաւորն ու Վաչէն զրկեց ։ Խա-

1. Հմեմ. Աղաթ. էջ 596, 650, Բուզ. էջ 263,
Խոսրեն. էջ 164, 166:

դադութիւնը՝ զոր չկրցան վերահաստատել Աղբիանոսի յորդորները, Վաչէի սուրբ շուտով բերաւ: Երկու ցեղերն ալ կոտորեց, և ոչ քորոյր գոյձ կորիւն և ոչ գւի, ինչպէս կ'ըսէ անհաշուագէտ պատմագիրը¹:

Վաչէի բացակայութեան ժամանակ աշխարհը բարբարոսներէ կ'ողողուի, որոնք ապահովապէս պարսիկներէն գրգռուած են: Բայց ուրիշ շարժառիթներ ալ գտած են: Վրթանէս հայրապետի երէց որդին, Գրիգորիս, զրկուած էր Մաղքթաց սահմանները, որպէս զի հոն քրիստոնէութիւնը ծաղկեցնէր: Ասիկայ նորածին եկեղեցւոյ հոգւոյն համեմատ էր, որ ոտն առ ոտն յառաջել կ'ուզէր: Կասպաղովկիա Հայաստանի աւետարանեց. սա իր կարգին, պէտք էր իր դրացի աշխարհին պատմել. և այսպէս հետզհետէ բերնէ բերան անցնելով, պիտի հասնէր Աւետարանն մինչեւ անդրադոյն ծայրն Արեւելքի: Քարոզող աշխարհն՝ իբրեւ մայր, իրաւունք մը կը սեփականէր իր նորահաւատ գտեր վրայ: Բարբարոսները սակայն խիստ կը զաննն աշխատանքի, սիրոյ և խաղաղութեան խօսքերը: Հայոց թագաւորին հնարք

1. Բուզ. էջ 9:

մ'ալ կը կռահեն այդ վարդապետութեան մէջ, որով մեղկեւ կ'ուզէր իրենց կորովն և թումբ մը կանգնել իրենց ասպատակութեանց դէմ: Վատնեայ դաշտին մէջ կը սպաննեն ՂԳրիգորիս¹ և կ'արշաւեն մեր երկիրը:

Հայաստանի դարաւոր կռիւնները սկսած են: Ինքն այլ եւս անհամապատասխանող է իր շրջանակին. իր չորս կողմը հեթանոսութիւնն է, և ինք՝ անոնց քրիստոնեայ դրացին՝ այլ եւս ստիպուած է միշտ անոնց տարերքը վանել. ասկից հակակրութիւնը յառաջ կու գայ: Կրօնքները՝ որչափ ալ որ թոյլ տուող ոգին ունենան, միշտ քիչ մը ծուռ աչքով կը նային իրարու:

Սանէսան, արշակունի մը, գլուխն անցած է Փոխաց, Հեճմատակաց, Իժմախաց, Շչբաց և Ճղբաց և Բաղատճաց, — վայրագագունդեր՝ որոնց ուրիշ անգամ ալ զեռ պիտի հանդիպինք Հայաստանի մէջ: Աւրելով, աւարելով աշխարհին սիրտը կը հասնին, Այրարատ՝ և կը բանակին: Թագաւորը՝ Խոսրով, և Վրթանէս՝ ճերուռի արքեպիսկոպոստապետը, Գարեւնից ամուր բերդը կ'ապաւինին, Կովզ գաւառին մէջ: Իրենց վրկչին

1. Բուզ. էջ 15, Խորեն. էջ 387:

Վլաչէի դալստեան կը սպասեն, որ այն ժամանակ Յունաստանի երկայն ուղեւորութիւնը կը կատարէր: Սպարապետը կը դառնայ, կը տեսնէ աղէտը և փայլակի արագութեամբ կը գործէ: Կը ժողովէ քաջերը, գունդ կը կազմէ, և աղօթրան բացուելուն պէս կը հասնի, կը յարձկի թշնամուոյն մէկ մասին վրայ, որ Յլու գլուխը բանակած էր, կը կտորէ, աւարն ու գերին կ'ազատէ, կը դիմէ ի Վաղարշապատ՝ ուր նստած է Սանէսան: Անակնկալը կը խրտեցնէ բարբարոսները, որ Օշական բերդի կողմը, առապարները կը խուսեն: Բայց կը հասնի հոն ալ Վլաչէ իր նիզակակիցներովը, կը կուռն, թշնամեաց ղեկներով երկիրը կը ծածկեն, արիւնով դաշտերը կ'ոռոզեն, և Սանէսանայ գլուխը խոսրովի կը բերեն՝ որ հայրապետին հետ ճակատալայրն էր եկած: Վլաչէ զիրենք ազատած էր իրենց բերդարգելութենէն, — փրկած էր թագն ու եկեղեցին:

Պատերազմէն վերջ, ըստ սովորութեան, պարգեւներ բաժնուեցան անոնց՝ որոնք զիրենք հայ աշխարհին վրայ փոխանակեցին: Խոսրով Վլաչէի Յլու գլուխը տուաւ, ուր առաջին յաղթութիւնը տարաւ, Զանջանակի և Զրաբաշխի կողմերն իրենց գաւառակնե-

րով հանդերձ, — և շինութեանց ամբողջ ծրագիր մը: Թագաւորը կ'ուզէր որ Այրարատի մէջ վայրի կաղին անկուի, սկսեալ Գառնի արքունական ամուր բերդէն, մինչև Մեծամօր դաշտի Գուլին բլուրը՝ որ Արտաշատ քաղաքի հիւսիսակողմը կ'ընկնար, և Ազատ գետին՝ երկայնքը մինչև Տիկնունի ապարանքը: Ասիկայ Տաճար մայրին պիտի ըլլար: Կաղնեաց ուրիշ անտառ մ'ալ Մեծամօրի եղէգնաբերանէն հարաւակողմը պիտի տարածուէր, որ Խոսրովակերտը պիտի ըլլար:

Վլաչէ ծրագիրն հաւատարմութեամբ գործադրեց: Երկու անտառներն ընդհուպ տընկուեցան, աճեցին, բարձրացան, և որսի էրէներով լեցուած՝ զուարճավայրեր գարձան: Թագաւորն իր արքունիքը հոն փոխադրեց, զորս պարսպով ալ պատած էին: Մտածեցին երկու մայրիկներն իրարու հետ հաղորդակցութեան մէջ դնել. կցումը չեղաւ, վասն զի պոզոտայն կը խափանէր:

Շինութիւնք զեռ չաւարտած՝ գուժեցին թէ պարսկական զօրքը Հէր և Զարաւանդ հասած էր: Հէր և Զարաւանդ իրարմէ ան-

բաժան յիշատակուած¹, երկու անիծեալ
գաներն են՝ ուսկից Արեւելքի ինքնակալու-
թիւնն աւերն և արտասուբը կը մտցնէր մեր
երկիրը: Ինչ ըլլայ չըլլայ պարսիկներ կ'ու-
ղէին որ Հայաստան իրենցն ըլլայ, կարե-
ւոր զիրք մ'էր որ իրենց նախանձորգներուն
կը հակամիտէր: Ինչ որ Սանէսանի խառ-
նաղանճը չկրցաւ գլուխ հանել, անձամբ
ուզեցին յաջողցնել: Վաչէ կ'երեւի թէ կա-
ռուցմանց զբաղած ըլլալով, Խոսրով Գա-
տաբէնի՝ Բզնունեաց նահապետին հրամայեց
որ արշաւանաց առջեւ անու: Բզնունիք
Հէր և Զարաւանդի մօտ են: Բայց Գատա-
բէն մատնիչ ելաւ, ջարդել տուաւ բանակը՝
ուսկից միայն գուժկաններ ազատեցան: Խոս-
րով այն ատեն նոր զօրք ժողովեց և Վաչէի
հետ ընդառաջ գնաց: Աս անգամ յաղթե-
ցին թշնամոյն թէեւ բազմաթիւ էր և փղեր
ալ ունէր: Վաչէ և Վահան Ամատունի, բըռ-
նած Խոսրովի առջեւ բերին քարկոծեցին
զԳատաբէն, իրբէ գայր, կ'ըսէ Բուզանդ,
որ աշխարհի և զեղի և զօրաց տեսաւ յարյ
դաւաձաւ յեւր իցե²:

1. Բուզ. էջ 18, Եղեղէ էջ 128 և 184 ըստ Վենետ-
կոյ 1864ի տպագրին: Ագաթ. էջ 597, Փարս. էջ 199,
202, 390, 488 ըստ 1873ի տպագրին Վենետկոյ:

2. Էջ 20:

Սպարապետի վրէժինդրութիւնը Գատա-
բէնէն այս չափով չլմնցաւ. լսեց թէ անոր
կինն ու որդիքն Աղթամար ապաւինած են,
նաւով հոն անցաւ և զամէնքն ալ կոտորեց:

Պարսկաստան մէկ պարտութեամբ չէր
մեռներ. եօթնազլխեան վիշապ էր: Յամառ
պատերազմ մը կը հրատարակէ: Խոսրով
ստիպուած է սահմանադրուիներ միշտ հսկող
բանակներ պահել: Բայց ոչ ոքի կը վստա-
հէր, ամենուն մէջ կը կարծէր Գատաբէն
մը տեսնել, ի բաց առեալ ծերունին Վաչէ
և Ամատունին Վահան: Երկիրը խաղաղ մնաց,
քանի որ ասոնք ողջ էին:

Արքայից արքայք միշտ յայտնի չէին հա-
րուածեր մեր երկիրը. սաէպ հոռմէական
զաշինքները՝ զայս կ'արգելուին, անոնք կը
ջանային ներքին պառակտումներով տկա-
րացնել, կաշառելով նախարար մը կամ
բղեաշխ մը: Խոսրովի ժամանակ Աղձնեաց
Բակուր իշխան ապստամբութեան գրգեցին.
բայց հետեւանքը ծանր չեղաւ. զինք անով
տեղով սպաննեցին: Կոտորածէն երկու հոգի
ազատեցան, աղջիկ մը և պատանեակ մը:
Աղջիկն ու Աղձնեաց բղեաշխութիւնը Վաղի-
նակ սիւնին առաւ, թագաւորի սիրելին: Իսկ
Խեշա, սա էր պատանեկին անունը, Վաչէի

քով ծածուկ մեծցաւ, և վերջէն առաւ իր ժառանգութիւնը¹ :

Վաչէ մեռաւ ճակատի մը մէջ, դարձեալ Պարսիցմէ մղուած: Բոլոր աշխարհը լացաւ զինք: Վրթանէս հայրապետը պատուիրեց տարուէ տարի տօնը կատարել անոնց՝ որ աշխարհին փրկութեան համար կը մեռնին, և սուրբ պատարագի ժամանակ յիշեն զանոնք: — Այն ատեն հայրենեաց վրայ մեռնողներն սուրբերու հետ կը գտնուին:

Այս պատերազմին մէջ Մամիկոնեան բուրբ երիտասարդութիւնը մեռաւ: Խոսրով սպարապետութիւնը Վաչէի որդւոյն կու տայ, որ Արտաւազը կը կոչուէր, ինչպէս իր մեծ հայրը²: Արտաւազը շատ պզտիկ էր, մանկիկ. բայց թագաւորին առջեւ իսկ հօր պատուանշանը գլուխը դրին, որովհետեւ վաստակաւոր ցեղի և վաստակաւոր մարդու զա-

1. Բուզ. էջ 21:

2. Վաչէի որդւոյն համար Բուզանդի տպագրութեանց մէջ գրուած է, որում անուն էր, յանուն ձոր իշրոյ Արտաւազը: Իր հօր անունը Վաչէ է. ուստի պիտի ըլլայ յանուն ճաշուն իշրոյ, որ իրազմէ Արտաւազը կը կոչուէր: Սխալը գաղափարողէ մը սպրդած կրնայ ըլլալ, որ փոխանակ ճաշուն կարգաւու կամ գրելու, ճաշը ըրեր է, ինչպէս դիտած է ոմն Արարատ ամսագրին մէջ. (1903, թիւ 2):

ւակ էր: Մինչեւ որ Արտաւազը մեծնար զօրավարութեան գործը պիտի կատարէին Արշաւիր Կամսարական, Շիրակայ և Արշարունեաց գաւառին իշխանը, և Անդոկ Սիւնեաց տէրը. վասն զի Մամիկոնեանց անէն կին առած ըլլալով՝ ամենամօտիկներն իրենք էին սպարապետներու ցեղին: Ասոնք միանգամայն իրրեւ խնամակալ, պիտի կրթէին զԱրտաւազը զինուորական հրահանգներուն մէջ, որպէս զի իր նախնեաց տեղը բռնելով՝ պաշտպան ըլլայ Արշակունեաց բնատերանց քաջարանց:

Տերան. — Հայրի կոտորածները. — Մամիկոնեանք կը բաշուին ասպարիզէն. — Արշակ Բ. — Վերագարձ Մամիկոնեանց:

Մեր պատմութեան գերտառանները կը փոխուին: Խոսրով ժամանակ չունեցաւ Արտաւազայ արբունքը տեսնելու. նա շուտով մեռաւ, և բոլոր Հայաստան լալով տարաւ թաղեց զինք Գարանաղի գաւառին Անի բերդը, որ Արշակունեաց հանգստավայրն էր¹: Քիչ վերջ Վրթանէս հայրապետն ալ

1. Հմմտ. Բուզ. էջ 146, Խորեն. էջ 399 և 431:

կը մեռնի. սաղմոսներով, հոգեւոր երգերով, կանթեղներով և մոմեղէններով՝ արքունական կառքի մէջ զրած՝ կը տանին կը թաղեն Դարանաղեաց գաւառի Թորդան գիւղին մէջ : Խոսքովի կը յաջորդէ Տիրան, Վրթանէսին՝ Յուսիկ :

Արտաւազդ Տիրանի ժամանակ իր քաջարութիւնքը պիտի ցուցնէր . բայց Տիրանի ատեն Մամիկոնեանք առհասարակ շատ ցանցառ յերեւան կու գան : Թերեւս զեռ ազգեցիկ անձեր կը պակսէին, բայց աւելի հաւանական կը թուի թէ Տիրանի ներքին քաղաքականութիւնը զիրենք շրտուցեր է, ինչպէս նախարարներէն շատերը՝ : Թագաւորը կ'ուզէր ընկճել նուիրապետութիւնն՝ որ մօտաւոր թումքն էր իր իշխանութեան և իր հաճոյից : Երկու մահերն՝ Յուսիկ հայրապետին և հազար աւանդալէպերով Դանիէլ ծերունիին՝ որ իր ապրելու եղանակովն ամբոխին երեւակայութեան տիրացած էր, հասարակաց զայրոյթ մը գրգռեցին : Մամիկոնեանք՝ որ միշտ Լուսաւորչի ատն յարուած ներն էին, չէին կրնար խորդութիւն մը չնկատել կաթողիկոսութիւնքը Փառնի ու Շահակին, որոնք Գրիգորի տոհմէն չէին :

Ասկէ զատ Տիրան իր սիրելիներն ունէր, որոնք իրեն շատ մեղքեր գործել տուին, թերեւս հակառակ իր փափազին : Անոնց զլիաւորը՝ մարգպետն Հայր՝ Ռշտունեաց և Արծրունեաց ցեղերը ջարդել տուաւ : — Մարդպետներն երբ մատնիչ չեն, նախարարաց թշնամիքն են. կ'ուզեն զանոնք բոլորն ալ անզաւակել : Ասկից այն միահամուռ զգուանքը զոր կը զգան նախարարները, պատմադիրներն և քիչ մը բոլոր հայերն զէպ ի այս ներքինները : Անոնցմէ, ինչքան գիտեմ, միայն Գրաստամատն է, որ քրէական յանցանք մը գործած չըլլայ : — Ռշտունեաց և Արծրունեաց կոտորածէն երկու սգնդեայք կ'ազատին, կ'ապաւինին իրենց դայեակներու գիրկը : Կը խեն զանոնք անկից և թագաւորին կը բերեն, որ կը հրամայէ փողոտել : Հոն կը հանդիպին Արտաւազդ և նաեւ Վասակ՝ որ քիչ վերջ դիւցազն պիտի նկարուի, երկուքն ալ արդէն ամենայն զօրացն Հայոց զօրավարք : Կը յարձկին, յանթեռակ կը զարնեն անմեղներն և սուսերամերկ ու սպառնական՝ կը հեռանան :

Պատակաւորը հրատարակուած էր արքունիքէն և բոլոր ազգէն : Մամիկոնեանք շատ ատեն այլ ևս Հայոց գործերուն մէջ չխառ-

նուեցան¹։ Թողուցին նոյն խակ թագաժառանգին, Արշակի դաստիարակութիւնը։ Արեւելեան աւանդական սովորութեան մը համեմատ՝ մեր մէջ ալ արքայորդիք՝ ձիու և սուրի մարզերու կը յանձնուէին՝ իրենց թագաւորելու արուեստը սովորելու համար²։ Թողուցին իրենց Տարօնի նիստն ալ, ուսկից թերեւս կը հալածէր զիրենք Հայրի բէնը որ այն կողմեր կալուածներ ունէր³, և ընտանեօք քաշուեցան Տայոց գաւառի իրենց գլեակները, ուր շատ տարիներ բնակեցան։ Հոն մեծցան Ծաւասպ և Տաճատ՝ Արծրունի և Ռշտունի երկու ստնդիեցիկներն և ամուսնացան իրենց հիւրընկալներու աղջկանց հետ։

Արտաւազդայ վրայ ալ ուրիշ բան չենք գիտեր. թերեւս Վասակի փայլին մէջ նսեմացաւ։ Իր միակ գործն եղաւ երկու նախարարութիւն փրկել։

Մամիկոնեանց հետ բոլոր նախարարներն ալ մի առ մի կը թօթափին Տիրանէ, որ կ'երևւի թէ զրկուած իր թիւութիւնըէն,

1. Բուզ. էջ 67։

2. Հմմտ. Բուզ. էջ 47. Խորեն. էջ 180։

3. Բուզ. էջ 117։

երկու կայսերութեանց ընդմէջ չէ կրցած հաւասարակշռութիւնը պահել, և չընկնալու համար Յունաց կոթներ է։ Խորենացին որոշակի զայս կը դնէ պատճառ այն թշնամութեան որ ծագեցաւ իրեն և Պարսկաստանի մէջ։ Բուզանդ կ'ակնարկէ միայն։ Փիսակ Սիւնին, Տիրանի սենեկապետը, հրաշալի ձիուն հետ կը մասնէ նսեւ Ատրպատականի մարզպանին Հայոց թագաւորի խորհուրդը թէ յոյսը կայսեր վրայ դրած՝ կը մտածէ Սասանեանց ցեղը ջնջել¹։ Վարազ-Շապուհ, այդ էր մարզպանին անունը, Բ. Շապուհի հրամանաւ, նենդութեամբ կը ձերբակալէ թագաւորն և բոլոր ընտանիքը, ու արքայից արքային կը զրկէ։

Գլխատուած մարմնի մը պէս Հայաստան կը ջղազրդուի, կը ցնցուի։ Շապուհի վերահաս արշաւանքին գէմն աննելու համար, Արշաիր և Անպոկ կը զրկուին կայսեր օգնութիւնը հայցելու։ Կու դայ յունական բանակն և Բասենու Ոսխայ գիւղին քով կը յարձակի պարսկին վրայ։ Ինչ որ չկրնար սպաննել, կը գերէ։ Կը փախչի Շապուհ միայնակ, սուրհանդակ մ'առջեւ ձգած,

1. Բուզ. էջ 50։

Թողլով իր բամբերչն և կանանոցը Յունաց : Պատերազմը գաշնադրութեամբ կը լմնայ : Շապուհ զՏիրան կ'արձկէ իր արքունիքովն, Յունաց կայսրն ալ կանանոցը՝ հանդերձ բոլոր գերիներովը¹ :

Տիրան կուրացած՝ թագն իր Արշակ սրգւոյն կը թողու՝ գոր երկու միապետներն ալ կը համաձայնին Հայաստանի թագաւոր ճանչնալ : Արշակի թագաւորութիւնը փըթթուան է բովանդակ երկրին : Խախտած կարգերը կը վերհաստատուին , գատարկուած պաշտօնները ձեռնհաս անձերով կը լեցուին , երկրագործութիւնն ու գեղջկական կեանքը կը ծաղկին : Հայաստանի երկու մեծ աթոռներն՝ արքայականն ու հայրապետականը , քիչ անգամ այս շրջանէն աւելի մեծ դէմքեր տեսած են : Ներսէս Հայաստանի լուսաւոր միաբն է , զոր Արշակ հարիւր բարեգործական հաստատութեանց ձեւի տակ կը մարմնացնէ : Արշակ իր գարուն Աղկիրիպին է .

1. Այս դէպքը հանգամանքներն ունի 297ի պատերազմին՝ յորում Գաղերիոս, զՏրդատէս Գ. աթոռն հաստատելու համար, կը յաղթէ Ներսէսի որ կը փախչի Հայաստանէն թողլով գերի իր կանայքը, իր որդիքը և իր քոյրերը : Հմմտ. Գաթերճ. Տեեզ. Պատմ. Հտ. Բ. էջ 180 :

Ներսիսի խրատներուն հետևած ժամանակ իսէալ թագաւորն է . հակառակն է, երբ անոնց կ'անսաստէ :

Արշակայ շրջանի Մամիկոնեաններն իրենց փառքի և զօրութեան նշուշներուն մէջ շլացուցիչ են : Անոնք կը շիթցնեն Բիւզանդի լեզուն , ուսկից միայն անկապ մակդիրներ կը սկսին թափթփիլ : Նախադասութեան մը մէջ, ուր նա իրենց օրհնարանութեան շարքը կը տողէ , տեղեկութիւններ ալ ուզած է աալ անոնց ղէնուղարկին վրայ, բայց բոլոր խօսքն այնպիսի հրարխային թափով մը դուրս կը ժայթքի, որ մենք միայն անոր ջերմութիւնը կը զգանք՝ առանց բան մը հասկնալու : Ահաւասիկ այս նախադասութիւնը . « Նոյնպէս ստրատելատութեան սպարապետութեանն զօրաւարութեանն մարտի կողելոյ , գործոյ ըռազմիկ ճակատամուղ նիզակին , իրափան , ազանազգիք , ազանազորջք , արծուէնշանք , վարժնականիշք , աներկիւզք , քաջասիրտք , նահատակք , քաջանունք , բարենշանս , բարեհամբաւք , բարեգործք , յաջողակք ի գործ պատերազմաց ի բուն ի նախնեացն կարգաց ի մամիկոնեան աղգին , ի վերայ իշխանութեանն բովանդակ՝ ի վերայ ամենայն զօրաց զօրաւարութեանն բազմութեանն Հայոց մե-

ծաց, հանապազ, յամենայն ժամ յաղթող ազգին պարզեւեալ յերկնից բարի անուն, իրաքաջ ի մեծի նահապետութեանն պատեւրազմի¹ » :

Թագաւորը միաքը զրած էր շատ պատեւրազմներ մղել. ուստի իր առաջին փոյթը կ'ըլլայ այս ցեղը հաշտեցնել և ազգային գործերուն շահագրգռել: Ասոր համար զՎարդան, որ տան մէջ անդրանիկն էր, իր ցեղին նահապետ կ'անուանէ. իսկ զՎասակ, անկից անմիջապէս փոքրը, որ իր դաստիարակն ալ էր եղած, կը նշանակէ սպարապետ: Մնացածներուն ալ զանազան պաշտօններ կը յանձնէ միշտ զինուորական:

Այս Մամիկոնեանները տարբեր ճիւղէ մը կ'երեւին. թերևս Ողականի բնակիչներ, որոնք Տիրանայ հետ զժառելէն վերջ՝ ժամանակ մը Տայք կը բաշտին, իրենց ցեղակիցներուն քով:

Վասակի հանդիպեցանք արդէն անգամ մը Տիրանի արքունեաց մէջ ուր Արտաւազդի հետ՝ երկու սանդիպցներ, — ապագայ երկու նախարարութիւններ, ազատեց: Ասկէ զատ անգամ մ'ալ կը յիշուի ինք Տիրա-

1. Բուզ. էջ 68:

նայ ժամանակ՝ իբրև ուղեկից Փառէնի ի Կեսարիա¹: Այնուհետև Վասակ Արշակայ կոյր հնազանդը կը ներկայանայ, պատրաստ թագաւորին ամէն բմահաճոյքը կատարելու, միայն թէ ակնարկէ:

Արշակ, զոր Շապուհ Բ. թագաւորեցուցեր էր աւելի, սկսաւ տակաւ մտերմանալ Հոռմայեցոց: Տագնապեալ շրջան մ'էր Հոռմայեցոց պատմութեան: Պարսիկներն ստէպ կ'ասպատակէին կայսերութեան արեւելեան սահմանները: Տասուերկու տարուան մէջ, 338-350, Մծբին երեք անգամ պաշարուեցաւ Շապուհէն: Հայաստանի հաւատարմութիւնն անհրաժեշտ էր Կոստանդինոսի. Արշակի մտերմութիւնն ամրապնդելու համար, կին մը տուաւ իրեն, օրիորդ Ողոմպիան՝ իր Արղաւիոս անձնապահապետի զուտորը, թէ և Կոստասայ նշանուած էր²: Արշակ ուժգին սիրով սիրեց Ողոմպիան և Հոռմայեցիները:

Կոստանդինոսի յաջորդեց Յուլիանոս: Արշակ փութաց պատգամաւորութիւն մը զրկել, որ 362ի գարնան ներկայացան նորընտիր

1. Բուզ. էջ 44:

2. ԱՄԵ. ԻԲ. 17:

կայսեր ի Կոստանդնուպոլիս, յայտնեցին Արշակի խնդակցութիւնքն և նորոգեցին դաշինքները¹։ Դիսպանադնացնիրու զլուին էր

1. Ամիրան. Մարկ. Ի, 11, Ս. Աթանաս՝ Առ միայնակեաց թուղթին մէջ, Բուզ. էջ 126, Խորեն. էջ 420, ուր օրհորդին անունը Ողոմակոսըս կը գրէ։ Հայոց զշխոյն ազգական է Անիսիոս իշխանին գուստրը, հաւասարապէս Ոլումակոսըս, որ յետոյ Ոսկերբանի նշանաւոր թղթակիցն եղաւ. (տես Յուզիէք, Հա. Բ. էջ 32)։ Թիւերի, ի վարս Ս. Ոսկերբանի էջ 58, կը համարէ թէ Ողոմակոս, Արշակի մահուանէն վերջ վերստին Յունաստան դարձեր՝ և ամուսնացեր է. այս երկրորդ ամուսնութենէն ծնած է զՈղիմակոսըս, Ոսկերբանի թղթակիցը որ ըստ այսմ՝ իրեն աջիկը կ'ըլլայ։ Հ. Արսէն Սուրբեան ալ կը հաստատէ այն կարծիքը թէ փառանձեմ թմուհաւորել շէ տուած զՈղիմակոսըս։ Բայց ասիկայ սխալ մ'է՝ որ յառաջ եկած է վերջիշեալ, Ս. Աթանասի առ միայնակեաց թղթին հետեւեալ կտորէն. « Եւ այսպէս ժպրհեցաւ (Կոստանդինոս) անիրաւել և յիւր եղբայրն (ի Կոստաս) և զխօսեալն նորա զՈղոմակոսըս ետ ի բարբարոսս ի կնութիւն, զոր ինքն մինչեւ ցմանն պահէր, և իբրև զիւր կինն մուցանէր »։ Այս մինչեւ ցմանն խօսքերը հասկցեր են մինչև ցմահն կնոյն, մինչդեռ Աթանաս ըսել կ'ուզէ Կոստաս կը մնուցանէր մինչև իր իսկ մեռնիլը, որ պատահեցաւ 350 Պիւրիսիան լերանց քով։ Արդ Կոստանդիա նոյն տարին իսկ կ'առնու զանիկայ Արշակի կու տայ, որպէս զի Պարսից կողմը շքուն է, որոնց հետ պատերազմի մէջ էին Հռոմայեցիք։ Դնենք հոս նաև Ամիրանոսի խօսքերը։ « Իբրև այսպէս ամենայն ինչ յաջողակ և յա-

վարդան¹։ Մամիկոնեան նահապետը յաջողութեամբ կը դառնայ, բերելով Արշակայ շատ բնծայներ, և երկու եղբորսրդիքը Գնէլն ու Տիրիթ, որ իբրև պատանդ կ'ապրէին Կոստանդնուպոլիս։

Բուզանդ յիս Ներսէս հայրապետ դեւ-

պահովի կայր, Կոստանդինոս տայր առ ինքն կուէլ զԱրշակ զՀայոց արքայն, և մեծաւ առատութեամբ ընկաւ զնա՝ խրատեր և յորդորէր, զի կայցէ ի մերում մտերմութեանս հաւատարիմ. քանզի յսէր՝ եթէ արքայն Պարսիցննեղութեամբը, սպառնալիքս և խարեութեամբ գուն գործէր ստէպ՝ զի թողցէ ի բաց զմիւրանութիւնն ընդ Հռոմայեցիս, և ընդ իւր կապեցի ուխտիւք և երգամարք։ Որ երգմնի լինէր ստէպ զի յանձն առնու զկեանս կորուսանել մանաւանդ, քան զխորհուրդ զայս. ընկալեալ պարգեւս՝ ընդ որս եկեալն էր, զարձ առնէր անդրէն յիւր թագաւորութիւնն, և ոչ իշխէր երբէք այնուհետև զուխտիւքն անցանել, բազմապատիւ աղերսիւ սիրոյ յօղեալ ընդ Կոստանդինոսի. և յորս մեծ եւս էր այն՝ զի զՈղոմակոսըս ըզգուստր Արլարիոսի երբեմն պետտորի, հաստէր նմ ի կին, զխօսեալն եղբոր իւրոյ Կոստասայ։ Եւ զնա յուշի արկեալ ի Կապադովկիոյ, ինքն ընդ ճանապարհ Մելիտինոյ փոքուն Հայոց . . . անցեալ ընդ Եփրատ եկն յԵղեսիս »։ Բազմ. 1877, էջ 334։

1. Բուզ. էջ 106։ Նոյն պատմիչն, ինչպէս նաև Խորենացի, զեպանութիւնը վաղէսի ժամանակ կը գնէ, Ներսէս հայրապետն ալ անոնց թիւին մէջ, որ սխալ յիշողութիւնք են։

պաններուն հետ զրկելու, և Վաղեսն ար-
տորել տալու, Վասակայ ալ նոր քաջագոր-
ծութիւնք կու տայ: Արշակ զայրացած Յու-
նաց լրբութեան վրայ, սրով համարձակե-
ցան ամբողջ ազգի մը քահանայապետն ար-
տորել, Վասակին վրէժ կը հրամայէ: Սպա-
րապետն իր գունդերով վեց տարի անընդհատ
կ'աւրէ և կ'աւարէ կայսերութեան սահման-
ները, կապաբովկիայէն մինչև Անկիւրիա: Եւ
կը լեցուին պէսպէս մեծութեամբ և մե-
ծաւ թշնամութեամբ:

Գեղեցիկ և անգոյ յաղթութիւններ: Ոչ
Ներսէս արքայութիւն է, և ոչ Արշակ զայ-
րացիք¹:

1. Տես. Գաթըրճ. Տիեզ. պատմ. Հտ. Բ. էջ 511:
Առհասարակ այս է արդի քննադատներու կարծիքը: Բու-
լորովին տարբեր տեղեկութիւններ կու տայ յոյն կոս-
տանդիոս պատրիարքը: Սա կոստանդինիատէս անուն
զիրը մը գրած է որու մէջ նկարագրութիւնը կ'ընէ Հին
և Նոր Բիւզանդիոնի: (Տես. Բագրավէպ 1896 տարւոյ
էջ 569): Արդ այս գրքի մէջ Ներսէս հայրապետին վը-
րայ խօսելով, անոր ձեռնադրութիւնը 340ին կը դնէ.
Իսկ արքայութիւնը 350ին բայց ոչ ի Թուրիս կղզին ինչ-
պէս կ'ընէ խորենացի, կամ Ուրբիս, ինչպէս կ'ըսեն
ուրիշներ (տես Բագր. անդ.) այլ ի Բրիւքերդ: Իսկ
370էն յառաջ արդէն Ներսէս արքայէն դարձեր է, վասն
զի այս թուին Ներսէս կեսարիա կը գտնուի, ժողով-

Արշակ միշտ հաւատարիմ մնաց Հու-
մայեցոց թէև Պարսկաստան ամենէն փայ-
լուն խոստումներով ուզեց զինք ուժայնել
անկէ: Յուլիանոսի հրատարակած մտալուստ
պատերազմը սախպեց ճապուհ որ բանակ-
ցութիւն մը սկսի Հայոց թագաւորին հետ:
Բանակցութեան միջնորդը՝ Վարդան, յաջո-
ղեցաւ վերջապէս Տիւրոն զրկել զԱրշակ
ճապուհի հետ խորհրդակցելու: Եթէ Վար-
դան մասնութիւն մըն ալ դաւադրած ըլ-
լար, ինչպէս վերջէն ամբաստանուեցաւ, Վա-
սակ միշտ Արշակի քովն է իր սանը պաշտ-
պանելու: Ոչ ոք անպատուհաս կրցեր է

քի մը՝ ուր 32 եպիսկոպոսոսաց հետ, ինք ալ կը ստո-
րագրէ այն թղթոյն զոր գրեց Բարսեղ առ քահանայա-
պետն Գամասոս և առ եպիսկոպոստոնս արեւմտեց,
որպէս զի մարդիկ զրկին որ գան ձեւերը կարգաւորեն
և միաբանութիւնը հաստատեն յետ այնչափ արիոսա-
կան գծութեանց: Ասիկայ պատմական է քանի որ Ս.
Բարսեղ ալ կը վկայէ իր թղթերուն մէջ (Հմմտ. Գա-
թըրճ. պատմ. Տիեզ. Հտ. Բ. էջ 511): Գժբազդարար
չենք գիտեր թէ ուսկից առած է յոյն պատրիարքը այս
տեղեկութիւնը՝ ուսկից շատ նոր հետեւանքներ կրնան
էլնել. բայց յամենայն դէպս Ներսէս 350էն յառաջ
անկարելի է որ ձեռնադրուած ըլլայ, որովհետև ինք
Արշակի գահակալութենէն վերջ կամօղկիոս կ'ընտրուի՝
որ 350ին տեղի կ'ունենայ, ինչպէս ստուգուած է:

յիշոց մը նետել իր թագաւորի երեսին : Փաստ մը : — Տիւրքոնի մէջ Արշակ արքունի ասպատաններէն մէկը ցանկացաւ այցելել : Ախոռապետն հոն էր նստած երբ ներս մտաւ Հայոց թագաւորը : Նա տեղէն չշարժեցաւ, մտնողը ոչինչ մը համարեցաւ, քաղաքաւարութեան ոչ մէկ նշան ցոյց չտուաւ, թշնամանեց ալ : Այժմերու թագաւոր, ըսաւ պարսկերէն լեզուով, եկուր այս խոտի խուրձին վրայ նստէ : — Վասակ պզտիկ պատիժ մ'ուզեց տալ լրբին՝ ու գլուխը կտրեց : Երբ լսեց Շապուհ, գովեց իր սիրասիրութիւնը և պատուեց ալ :

Արքայից արքայներու հոգիները սովոր չէին այս աստիճան վեհ երեւնալ : Բայց Շապուհ հոս մեծ շահ ունէր : Վարդան որ յաջողեց էր զԱրշակ Պարսկաստան տանելու, յաջողեցաւ նաեւ երկու պետերուն մէջ պաշտակցութիւն մը յառաջ բերել : Այս բանիս համար նա Շապուհէ մեծ պատիւներ ու պարգեւներ դատաւ : Վասակ իր մեծ եղբոր հոսանքին հակառակ կը սկսի լողալ . ինք հոռուական կ'ըլլայ, թողլալ Վարդանի որ իր պարսկականութեան մէջ խորի : Վասակի հակադրեցութիւնն ոչ այնքան զխանադիտական սկզբունքէ մը առթուած է, որքան անձ-

նական պայքարներէ և նախանձէ : Այսու հանդերձ նա իր ազգեցութիւնը զգալի կ'ընէ Արշակի վրայ՝ որ տուած երզումներուն կը դրժէ և Հայաստան կը փախչի : Ասկից աւելի բան չհասկցուիր Բուզանդի Դ. զարութեան ԺԶ գլուխէն :

Արշակի և Վասակի մեկնելէն վերջ, Վարդան չդանդաղեցաւ Պարսկաստան : Ընդ հուպ թագաւորին առջեւ ելաւ և Շապուհի պատգամներն յայտարարեց : Արքայից արքայն եղածը մտցիր էր, և կը յորդորէր զԱրշակ հաւատարիմ գտնուելու իր աւետարանին որուն վրայ երզումնացաւ : Արշակ հաճութեամբ լսեց Վարդանի հաղորդածները, հաւանութեան նշաններ ցոյց տուաւ, և մեծ նահապետն իր Տայոց կալուածներն արձկեց :

Վասակ բացակայ էր արքունիքէն, մինչ Վարդան կը ձգնէր թագաւորն համոզել : Երբ եղածներուն քաջատեղեակ՝ դարձաւ, զբոնեց զԱրշակ իր անդրանիկ եղբոր դէմ : Զանիկայ դաւաճան մը ամբաստանեց, ազիտաբեր թէ իր թագին և թէ բոլոր հայ հողին. վերջապէս մահապարտ վճռեց : Խորենացին Վասակի վրէժխնդրութեան սիրային պատճառ մ'ալ կը նշանակէ : Վասակի համախոհ էր

և Փառանձեմ, որ զՎարդան հաւասարապէս մահապարտ վճռեց : Ինք ալ իր սիրային պատճառն ունէր. Վարդանն էր վասն զի որ զԳինէլ խաբէութեամբ արքունի բանակը կանչեց, ուր և սպանուեցաւ : Ոճիւրը նաւասարդի հանդէսներուն կը կատարուէր, և նաւասարդի օր հասած ցաւն անմոռանալի է : Այն օր Փառանձեմ ուխտեց իր երկան բուրդաւոր դաւաղիրներն աշխարհէս վերցնել. կարգը Վարդանին էր եկած : Պատահն չուզեց փախցնել և առանց թաղաւորին հաւանութիւնը լիովին առնելու, դունդ մը զօրքով զրկեց զՎասակ :

Տիւրանի տաժանելի պատգամաւորութեանէն վաստակարեկ՝ մամիկոնեան նահապետն իր ընտանեաց զիրին հանդիսաւ կը վայելէր : Եղանակն ամառնային էր. վրանը էրախանի բերդին ոտքը զարնուած, ձորի մը կողին վրայ : Անկից տեսաւ նա առաւօտ մը որ Վասակ ձորի ստուերներու միջէն կը յառաջէր, ետեւէն ալ դունդ մը զինուոր տողանի : Նա բնաւ չկասկածեցաւ ու բնաւ ալ չզգուշացաւ. եղբորէն ինչ կայ վախնալու : Անտարբեր՝ իր լուացմունքը շարունակեց, նոյն իսկ երբ անոնք վրանին դուռն հասան : Գունդը սպառազինուած էր, բայց մահու գործիքները

լայն վերարկուներու ծալքերուն մէջ կորսուած էին : Եւ մինչ Վարդան իր մերկանդամ գլուխը ծոած կը սպասէր որ ջուր լեցնեն վրան, Վասակ աչք կ'ընէ : Լայն վերարկուներն իսկոյն կը բացուին, և չորս կողմէն սուսերամերկ Վարդանի վրայ կը յարձակին, կը խոցոտեն կողէն, կը սպաննեն :

Հաւար մըն էր որ փրթաւ :

Վերը բերդի մէջ գահոյից վրայ, կը նստէր սրախողխողի կինը : Նա յղի էր և ծննդեան օրերն հասած էին : Երբ գոյթը լսեց՝ գահոյքէն վազեց : Վազած միջոց կը ծնանէր մանուկ մը : Մանկան անունը Վարդան զրին : Պզտիկ Վարդանը մեծցաւ, իր հօր վրէժն առաւ : Պատմութիւնը կը լռէ ¹ :

Սւաստակետութիւնը. — Արշակ կը փորձէ ջնջել այս դրութիւնը. — Յունաստարակեան պատերազմ. — Հայոց դերն այս մարտին մէջ ըստ Ամիրանու. — Նոյնն՝ ըստ Բուզանդի :

Անդրանիկ եղբօր սպանմամբը, Վասակ իրեն փառքի նոր ասպարէզ մ'ալ հօրդեց : Ընտանեաց մէջ երկրորդն ըլլալով, բնակասնաբար իրեն ընկաւ տանուաւորութիւնը ² :

1. Բուզ. էջ 131 :

2. Բուզ. էջ 164 :

Բայց այս երկաթի սիրան եթէ մէկ կողմէն կը մեռնէր, միւս կողմէն կ'ապրեցնէր:

Աւանդական սովորութեանն համեմատ՝ Արշակ ալ ուզեց քանի մը նախարարութիւն ջնջել: Ինք կ'երեւի թէ գիտակցութեամբ մը այս բանիս ձեռնարկեց. որովհետեւ մարդկային ընկերութեան մը համար ուրիշ աւելի աննպաստ գրութիւն մը չկրնար ըլլալ, քան ինչ որ է աւատապետութիւնը, զոր՝ աւելի հայկական գաղափարով՝ կոչենք նաեւ եւս յարարակոչքիւն:

Ընկերական մեքենային կանոնաւոր և անդրդուելի յառաջխաղացութիւնն այն աւտեն միայն կ'ապահովուի, երբ մի և նոյն ողին՝ ամէն անդամներուն վրայ, նոյն աստիճանաւ և նոյն գիտակցութեամբ կ'ազդէ, — երբ ընկերութեան իւրաքանչիւր անգամ ներքն իրարու փոխադարձ գաշինքով մը կ'ամբարպնդեն իրենց գոյութիւնը, — երբ ընկերական մեքենան շարժող իւրաքանչիւր մասերն, փոքրագոյն անուակներն իսկ՝ այնպէս մ'ատամնատեալ են իրարու հետ՝ որ անկարելի կ'ըլլայ այլ եւս որ և իցէ մասի մը ինքնուրոյն կեանք ունենալ, այլ կամ ամբողջ շէնքը ի միասին պիտի ըլլայ, կամ ամբողջ շէնքը ի միասին պիտի ջլջլայ: Այս-

պիտի բացարձակ հանդամանքներու մէջ՝ ուր իւրաքանչիւր անհատ իր կեանքը պարզապէս ամբողջին կեանքէն կ'առնու, վտանդի պահուն բոլոր անհատներն ինքնամատոյց պիտի ջանան փրկել այդ ամբողջ կեանքը, այդ ընկերական ամբողջ մեքենան, այդ ամբողջ հնոցը, որուն իրենք կայծիկներն են: — Ահաւասիկ ինչ որ չէն աւատապետութիւնը:

Տեսնենք հիմայ ինչ որ էն:

Պզտիկ տէրութիւն մը, ընկերական սլաքի ամբողջութիւն մը, որ ինքն իրմով կը շատանայ: Ունի իր առանձին զինուորութիւնը, առանձին դիւանագիտութիւնը, առանձին շահերը, առանին առանձին աւանդութիւններն, առանձին պարծանքները, առանձին արարողութիւնքն, վերջապէս կեանքի հազար ու մէկ առանձին սովորութիւնքը, ոչինչ բաներ, անտարակոյս, բայց բուն սասնք են սակայն որ կեանքներն իրարմէ կը զատեն, որ համակրութիւնները կը ցանցահիւսեն, որ մեր անձնասիրութեան աւելի համակրելի կը ցուցնեն այս ինչ միջավայրը քան միւսը: Այսչափ առանձնայատկութեամբք շրջապատուած՝ կզգիացեալ կեանքը բնականապէս յառաջ պիտի գար մեր նախարարաց մէջ: Հասարակաց շահեր բիշ կային. գաշնակ-

ցութիւնքն ալ հետեւաբար թոյլ էին: Մտաւոր բարձր կրթութիւն մը չկար, որ իրենց աչքերուն հանդէպ պատկերացնէր ազատութիւնը, հայրենիքը իր գաղափարական զըտութեան մէջ: Կը պակսէր նաև բարձր իշխանութիւն մը՝ որ բոլոր այս անհամակիր լծուածները, որոնք ընկերական կազմածն յառաջ պիտի վարէին, յառաջադիմութեան նոյն ճամբուն վրայ մտրակէր: Իւրաքանչիւր ոք, իր երկրին վրայ՝ սիրած ուղղութեամբը կ'արշաւէր:

Այս մեծ անպատշաճութիւններէն զատ աւատապետութիւնն ուրիշ երկու աղիտաբեր հետեւանքներ ալ ունէր, որոնք զժբազգաբար շատ կը զղացունէին մեր պատմութեան մէջ: Իւրաքանչիւր նախարարական տուն իր նախանձորդն ունէր թէ պետական գործերու ասպարիզին մէջ, և թէ ցեղական անձնասիրութեան: Ամենափոքր ահաճութիւնն ստէպ պատճառ կ'անուրին զիրար ջլատելու համար, որ միշտ արիւնահեղ կ'ըլլար: Նախձիր տեղի պիտի չունենար, եթէ նախարարը պարզապէս քաղաքացի մ'ըլլար, ընկերական մեծ համայնքին մէջ կորսուած. բայց նա իր բանակն ունի: Ասկից բաղաբական պատերազմը:

Արտաքին պատերազմներու ժամանակ՝ իւրաքանչիւր նախարար՝ ամբողջ հայկական աշխարհն հոգալէ աւելի, իրենը կը մտածէր: Երբ յաղթութիւնը վտանգի մէջ նկատէր, — ու միշտ վտանգի մէջ էր քանի որ թշնամին պարսիկն էր կամ հոմայեցին, — կը ջանար նախ իր տունը ապահովել, որուն կազմակերպութեան մէջ օտար իշխանութիւն մ'ալ ոչ մէկ վրդովում չէր մտցներ: Ասկից մասնութիւնը:

Ահաւաստիկ հին գրութիւնը զոր կ'ուզէր Արշակ անհետացնել. այս ձկտումը մենք շարունակութիւն կը կարծենք գաղափարին մարդպետներուն՝ որոնք միշտ կը ձգնէին իշխանութիւնը կեդրոնացնել արքունեաց մէջ: Անոնք ցեղի մը արեան և արցունքի շիթերը՝ արքունական թագին վրայ՝ փայլի և զօրութեան գոհարներ կ'ուզէին փոխել: Բայց բարի խորհուրդներն ստէպ շեղեցան միջոցներու ընտրութեան մէջ: Արշակի ալ նոյնը հանդիպեցաւ: Արքայական վարչութիւնը զօրացընելու համար Արշակաւանը հիմնեց, որ իր անկարգութիւններովը նոր ծրագիրներուն վրայ լաւ գաղափար չտալէ զատ, ընդհանուր զայրոյթ զրդոց: Իսկ հին կազմակերպութիւնը վատթարելու համար, « զբազումս ի

Նախարարացն կոտորեաց, զբազումս ազգատարարեալ անճիտեաց, և զբազմաց սուննս հատանէր յարքունիս¹»:

Հասարակաց կոտորածէն անվնաս մնացին Մամիկոնեանք: Մամիկոնեան գործող սերունդը մեծ ազդեցութիւն ունենալէ զատ, Արշակին չափազանց էին յարուած: Բայց անստորբեր չկրցան կենալ, երբ Կամսարականաց ցեղն ալ սկսաւ ջարդել. և Վասակ, այս երկրորդ անգամ, մանկիկ մի փոքրիկ, անուն Սպանդարատ, ծածկելով կ'ազատէր: Սպանդարատ յետոյ ժառանգն եղաւ իր գաւառին²: Ասկից կը տեսնուի թէ շատ հին և լուրջ պատճառներէ ծագած է բարեկամութիւնը Մամիկոնեանց և Կամսարականաց, որ Վարդանանց և Վահանեանց ժամանակներն այնքան անկեղծ և այնքան ոգեխառն կը դառնայ:

Մեծ պատահար մը բարեբաղդաբար վերջակէտը դրաւ ընտանի կոտորածներուն և Արշակի ծրագիրներուն: Յամին 361 կը գահակալէր Յուլիանոս և կը վերսկսէր ընդհատուած պատերազմը Պարսից պէմ: Երկու

կողմերէն ճնշուած՝ տազնապը բռնեց զՀայաստան: Հոռմէական և Սասանեան երկու զօրութեանց ընդ մէջ՝ մեր երկիրը նժարն էր որ գերակշռութիւնը կու տար այն կողման՝ որուն որ ինքզինք կ'որոշէր: Ընդերկար տատամսելու ժամանակներն անցեր էին ընդ միշտ: Արշակ գիտէր իր բռնելիք կողմն՝ Հոռմէացոցը, թէև Շապուհ հապստէպ գեսպաններով, շայլ ընծայներով, որոնց ամենէն մեծն իր աղջիկն էր, շատ նիւթեց Արշակն որսալու¹:

Բուզանդ՝ Արշակայ ի սկզբան չէզոք գերբ մը կու տայ, կզղիացած իր մեծամտութեան մէջ², — ու յետոյ Պարսից կը գաշնակցի: Ահա ինչ որ արամագծօրէն հակառակն է Ամմիանոսի և հոռմէական գրողներուն, որոնց սիրեցի ես հետեւիլ: Յուլիանոսի հրովարտակը, որուն պատճէնը դեռ ներկայ է³, փարատեց Հայոց ընտանի վարանմունքը: Իմաստասէր ինքնակալը կապարեայ շեշտով մը մեզի պէս բարբարոսներուն կը խելամտեցնէ թէ կոխն այլ եւս նիւթի վրայ չէր,

1. Բուզ. էջ 133:

2. Նշմ, անդ:

1. Բուզ. էջ 134:

2. Անդ:

3. Տես. Գաթըրճ. Տիեզ. Պամ. Հտ. Բ. էջ 496:

զաղափարներուն զէմ էր, որ հասարակաց են քրիստոնեայ ժողովուրդներուն, — թէ անկարելի էր այլ եւս Հայոց նիզակակցիլ Արեւելքի հետ, որ՝ եթէ յաղթող ալ ելնէր, վերստին ի հիմանց պիտի այրէր Հայոց տունը, և հայ հողն արբանեակ կամ յաւելուած մը պիտի ընէր պարսկական իշխանութեան:

Արշակ չիրցաւ սպասուած օգնութիւնը հասցնել Յուլիանու: Կայսրն որոշած էր որ Հայերն Հէր և Զարաւանդ դաւաններէն անցնելով, Տիրոսնի դիմաց գան միանան բուն բանակին հետ: Բայց Արշակ այնքան դանդաղ շարժեցաւ որ դեռ չհասած, ինքնակալը վերաւորուած հոգին կը փչէր՝ հոգոյ անմահութեան վրայ տրամախօսելով:

Հայ թագաւորին յապաղման մէջ կարճատես դիւանագիտութիւն մը կար: Հոմայեցոց ուղեց հաճոյանալ դաշնակցութեան խօսք տալով, իսկ տուած խօսքը չպահելով՝ Պարսից աչքին ալ կարծեց անմեղ երեւնալ: Երկուքին ալ ատելի եղաւ, ինչպէս ընդհուպ պիտի տեսնենք:

Այս իրականութեան քով կ'ուզենք դնել նաեւ Բուզանդի աւանդութիւնը, որ Վասակի և ազգային նկարագրէն մէկէ աւելի կէտեր կը վերբերէ:

Ռերեմն, ինչպէս վերն ակնարկեցինք, ըստ Բուզանդի Արշակ Շապուհի օգնութեան կ'երթայ: Կը չուէ Ազնեաց վրայէն և ուզողի Մծբնացոց քաղաքին առջեւ կը բանակի. զէմ յանդիման յունական լէզէոններուն՝ որոնք աւազի նման ծածկեր էին Միջագետաց բացաստանները: Պարսից զօրքերը կ'ուշանան գալ. Հայոց կոռուելու եռանդը անժուժութեան աստիճանին կը հասնի. մանաւանդ որ հիւանդութիւն մըն ալ կը տարածուի մէջերնին, բոլորովին հակառակը այն ախտակրութեանց՝ զոր կը զգային խաչակիրները: Թէ Հայաստանի շեռնասուռներուն համար տանջանք են Արուացաստանի տապալին դաշտերը, Եղիշէ ալ դիտած է:

Հայերը ոչ մէկ վախ չեն զգար Հոմայեցոց ներկայութենէն: Խրաքանչիւր զինուոր բանակէն հեռու արձակ արձակ կը ձիալարէր: Իսկ անոնց զօրավարը Վասակ, Հոմերոսի ձիու նման կապակոտոր՝ քան զամէնը կը գերազանցէր, և իր բազկին վրայ ապահով, միայն կ'ուզէր վճարել պատերազմին գործը: Այլ եւս չեն կրնար օտար աշխար-

1. Եղիշէ, էջ 332. Ըստ 1864 ի տպագրին Վեներակի:

հի մէջ յամել, կը մղձկին. լաւագոյն կը համարին մեռնիլ, քան քաղցր ընտանիքէն և հայրենիքէն հեռու մնալ: Չինուոր և զօրավար միահամուռ Արշակի կը դիմեն՝ յարձակելու հրամանը կորզելու համար: Արշակ կ'ականարկէ. վասակ կը յարձկի այրարատեան գնդոյն և առհասարակ կը կոտրեն և կ'ապրեցնեն և ոչ զմի: Յունական բանակը կ'անուռն և զանձերով կը յղփանան¹:

Գեղեցիկ և անոյ յաղթութիւններ:

Անմիջապէս կը հասնի Շապուհ. սարսափելի թշնամեոյն զիակները միայն կը տեսնէ, կը զարմանայ Հայոց վրայ և արժանապէս վարձատրել կը մտածէ: Մեծամեծներուն և վասակի պիտի տայ ոսկի, արծաթ, կերպաս ու մարգարիտ. իսկ Արշակի իր աղջիկը, և պալատներ մինչև Տիրոն:

Հարսանեաց հանդէսները կատարելու համար Պարսկաստան կը հրաւիրուի Արշակ, և պիտի չկարենայ երթալ: Բանակը կը տաղտապէր այն երկայն ճանապարհին ձեռնարկել, և իւրաքանչիւր ոք զօրէն բարուց Հայաստան մարդկան իր տանը կ'անձկար: Ասիկէ զատ Շապուհի աղջկան գէմքն սկսեր

1. Բուզ. էջ 135:

է տանջանք մ'ըլլալ Անդովկի, Միւնեաց նահապետին: Նա կ'ընդհարէր որ իրանուհւոյն քով պիտի նուագէր, պիտի դաշկանար իր Փառանձեմն և իր ազդեցութիւնը: Բայց Անդովկ Ողիսեւոէն աւելի հնարագէտ է իր ձեռնարկութեանց մէջ: Նախ վասակն ու մեծամեծները կ'որսայ, որովհետեւ առջեւին ոսկիի ամբաւ կեր ձգած է: Յետոյ կը համոզէ Շապուհի բուն ներքին խորհրդականներէն մէկը՝ որ զազա կ'երեւութանայ Արշակի և կ'արտասանէ ինչ որ Անդովկ բերանը գրած էր: Արշակ կը խոսիլ երբ կ'իմանայ թէ հասարակաց կեանքին դաւանանութիւն մը կը սպառնայ: Նա ժողով կը կանչէ վասակն, Անդովկը, մեծամեծներն ու բանակը՝ որ միաբերան լսածը կը հաստատեն: Թակարդէն ազատիլ կը վճռեն և առտու կանուխ Հայաստանի ճամբան կը բռնեն, թողլով իրենց վրանները, իրենց կարասիներն, իրենց ամբաւ ոսկին ու արծաթը, բոլոր այն բաները զորս երազնուն մէջ լէզէսներէն կողոպտեցին: Միայն զէքերնին կը վերցնեն:

Այդորեւեաց ժամուն Շապուհ ի զուր կը սպասէ Արշակի. իրեն կ'իմացնեն թէ Հայոց բանակավայրը թափուր է մարդէ: Իմաս-

տունն Շապուհ կ'ըմբռնէ նենդութիւնը: Սուրհանդակ կը դրկէ Հայոց թագաւորին ետեւէն որ երգումներով դարձը, սէրը, և խաղաղութիւնը յաջողցնէ: Բայց Արշակ կ'անսաստէ, և ասիկայ սկիզբը կ'ըլլայ երեսնամեայ պատերազմին, որ սխալ է¹:

Երեսնամեայ պատերազմը. — Առաջին ճակատը. — Բագոս. — Երկրորդ ճակատը. — Մերուժան. — Վահան. — Նոր հրէշ մը. — Մազդէականութիւն. Արշակէ և Վասակէ վերջինք. — Համազասպուհի. — Սամուէլ:

Երեսնամեայ պատերազմը հետեւանքն էր Արշակի սխալ դիւանադիտութեան, ինչպէս վերն ակնարկեցինք: Յուլիանու պատերազմէն վերջ Պարսիկներն անխափան Հայաստան պիտի արշաւէին: Ոչինչ կ'արգելուր զիրենք այս նախանձուած երկրին աշխարհակալութեանէն: Հոռմայեցիք քաշուեր էին Հայոց կոնակ ըլլալէ: Մէկ կարեւոր յօդուածն ալ գաշինքին՝ զոր կոնց Յովիանոս խաղաղութիւնն ստանալու համար, այն էր որ Հոռմայեցիք պիտի չօգնէին Հայոց և զիրենք իրենց բազմին պիտի թողուին²:

1. Բուզ. էջ 136-137:

2. Բուզ. էջ 140:

Երեսնամեայ պատերազմը զարմանալի բան մըն է. շատ ջուր կը վերցնէ: Գոյութիւնն անտարակոյս է. բայց նկարագիրն և հանդամանքներն անհամեմատական են: Ժամանակին նկատմամբ եթէ նոյն իսկ ատանց ուշ դնելու Բուզանդին որ պատերազմի 30 տարին միայն Արշակի թագաւորութեան առան կը դնէ, սկիզբը 363ին գնենք և վերջը մինչեւ թագաւորութեան երկփեղկիլը (384-7) որով ընդհատուած խաղաղութիւնն առժամապէս վերհաստատուեցաւ, դեռ առնուազն հինգ տարուան պարապորդ մը կը մնայ լեցնել: Միւս հանդամանքներուն գալով, բոլորովին անհիմն են Խորենացոյ այն աւանդածները որ համաձայն չեն Բուզանդի: Անոնց օտարոտի ծագումը մատնանիշ ըրած է արվէն Հ. Արսէն Սուքրեան¹:

Ասով հաստատել չենք ուզեր թէ Բուզանդի բոլոր հաղորդածներն ապահով են: Հոս է որ Բուզանդ ամենէն աւելի կը շուարեցնէ իր ընթերցողները: Քանի ճակատ ալ որ մղեն, ինչ անուամբ զօրավարներ ալ կ'ուզեն գան, — Շապուհ, Վին, Անդկան, Հազարաուլիս, Գամառնոզ, Գումանոզ, — քա-

1. Բազմազէպ, 1878 տարին, էջ 7:

նի բիւրով կ'ուզեն գան, — տաս, քսան, յիսուն, հարիւր, — վասակ զամէնքն ալ պիտի ջարդէ կանոնաւորապէս, և հասարակաց կոտորածէն միայն Շապուհ կամ Մեբուժան պիտի ճողոպրի միաձի: Միայն Մեբուժան միաձի ձողոպրեալ, ահաւասիկ անփոփոխ յանգերզը, որ միշտ պիտի կրկնուի ամէն բախմանէ վերջ, յիշեցնելու համար թէ Բուզանդ այս քաջարութիւնքն ազգային երգերէն է հանած, ինչպէս դիտած են քննադատները¹: Խորաքանչիւր նախարարութիւն իր շարդն ունէր, որ գիտէր արուեստն՝ երգելուն և շողոքորթելուն, կ'ենթադրուի²:

Ճակատներուն մէջ Հայոց համար ամենէն յաջողն եղաւ առաջինը: Շապուհ բանակն երեքի բաժնած, որոնցմէ մէկուն զինք զօրաւար դրաւ, միւսներուն ալ զԱնդկան և Հազարաուխտ, երեք կողմէ Հայաստան կը մանէ: Ազգն առածին պէս, չափակցութեան համար, Արշակ ալ իր բանակը երեք թեւի կը բաժնէ, որոնցմէ մէկուն ինք կ'առաջնորդէ, միւսին վասակ, իսկ երրորդին Բագոս:

1. Հենրիկ. Գեղեր, Փաւստ Բիւզ. էջ 34, ըստ հայերէն թրգմ. Հ. Զ. Թորոսեանի:

2. Խորեն. էջ 21:

Ահաւասիկ նոր անուն մ'ալ մամիկոնեան: Բագոս վասակի ուրիշ եղբայր մ'է: Արշակայ շրջանին՝ մամիկոնեանց է թէ նաւասարդի հանդէսները թէ պատերազմի գաշտը: Մէկ խօսքի մէջ Բուզանդ ամբողջ նկարագիրը բացատրած է Բագոսի. Ի գործ աշտրեակ՝ քաչ ակննարիւ. Ի գործ խմաստըրեակ՝ բախած¹: Իրմէ ուրիշ բան չենք գիտեր բայց եթէ մահուան գէպքը՝ որ իր կրկին հոգիներուն ալ ապացոյց է:

Մինչ Արշակ յոսխա, Բառենի մէջ, Շապուհի բանակը կը կոտրէր զիշերայն, և վասակ յերեւեալ՝ Հազարաուխտին, նոյն շաբաթ, նոյն օր, Բագոս Առեսա ջրին քով, իր ախոյեանին՝ Անդկանի վրայ կ'ընկնայ, զամէնքը կը սատկեցնէ և զլիսովին զԱնդկան: Մարդակոյսն սպառելէն վերջ, Բագոս՝ հին թարթարէն, փղակոյսին վրայ կը յարձրկի: Անարդիլ խոսանին մէջ կը նշմարէ փիղ մը, ոտքէն մինչև գլուխ զարդարուած, և վրան արքունական նշաններ արձկուած: Շապուհին է՝ կը մտածէ Բագոս. և ահա սուրը քաշած, փղին տակ կը մանէ, փորին ննարդները կը կտրէ, և փիղը վրան կը

1. Բուզ. էջ 142:

նստեցնէ: Բագոս կը մեռնի աւերակներուն տակ այն լիբան՝ զոր ինք գորդեցուց: Այս մահը Մակարայեցուց Եղիազարի մահը կը յիշեցնէ¹:

Ճակատներուն մէջ ամենէն ազետաւորն եղաւ Երրորդը: Հայ մըն էր, Մերուժան, քաջածանօթ իր երկրին, որ սուլոնցուց Շա-

1. Սուրբ Գրոց և Բուզանդի այս կտորը լեզուական նմանութիւն ալ ունենալով, գննեք հոս երկուքն ալ:
« Յայնմ վայրի . . . տեսանէր Եղիազար մի ի գազանաց անտի վառեալ զարդարեալ, ի գէն արքունի վառեալ և նշանս արձակեալ. համարեցաւ թէ արքայն իսկ ի նմին իցէ: Յարձակեցաւ ի վերայ գնդին, յաջ յահեակ կոտորեաց, շոգաւ մինչեւ եհաս ի փեղ անդր նշանաւոր, գէն վերացոյց և եմուտ ի ներքոյ, եհար և անդէն կործանեաց. և էջ նստաւ փեղն ի վերայ և գնա անդէն ճմլեաց »: Մակար. Ա. գլ. Զ. « Ապա դիպէր Բագոսն գնդին փղացն, և տեսանէր զմի ի փղաց անտի մեծապէս զարդարեալ, և զարքունական նշանս ի վերայ արձակեալ: Համարեցաւ զթագաւորն ի փղին յայնմիկ. իջանէր յերկաւրէն, հանեալ գտուսին իւր յարձակէր ի վերայ փղին. գէն վերացոյց, եմուտ ի ներքոյ փղին. հարկանէր զներդս փղին, և անդէն ընկենայր զփեղն ի վերայ անձին իւրոյ, և սատակէին երկոքեան. զի ոչ ժամանէր ելանել ի ներքուստ ի փղէն »: Բուզ. Գ. ԻԲ. Բուզանդի կտորին մէջ փեղ բառին տարադէպ կրկնութիւնքը քիչ մը փնասած են նմանութեան ճիշդ համեմատութեան:

պուհի նրբուղին՝ ուսկից կարելի էր Հայաստանի մէջ սողոսկել: Հեր և Զարեանդ սովորական դռներն էին ուսկից Պարսիկք ազէալը մեր աշխարհը կը մտցնէին: Վտանդի այս տարիներուն հոն էր որ կեդրոնացեր էին Արշակ և Վասակ: Մինչ իրենք անքուն և կազմ՝ սասանեան բանակներուն կը սպասէին որ կոտորեն, գոյժ առին թէ անոնք միջնաշխարհը կ'աւերեն: Մերուժան գիրենք Աղձնեաց, Անդեղտան, Ծոփաց, Եկեղեաց գաւառներէն էր տարած, որով անհնարին եղած էր վասակի զիրենք տեսնել:

Այրեցաւերն ընդհանուր էր: Գեղեցիկ սեռէն և մանկութենէն զանոնք որ ընդ ցից աւյլից չհաննեցին, կամնասայլերու տակ կը մանրեն: Շնչաւորներէն անշունչներուն անցան: Տիգրանակերտն հիմնայատակ ըրին. Անդղ բերդը պաշարեցին, բայց չկրցան առնել: Առաջին արշակունի թագաւորաց ոսկրները, որ հոն կը հանդէպէին, չարխափան թերափներու ազդեցութիւնը գործեցին: Այնքան թագազարդ ստուերներէն պիտի ըսէիք թէ թշնամին պատկանեցաւ և գնաց Անի բերդը պաշարեց Դարանազեաց գաւառին մէջ:

Անի կարեւոր տեղ մըն էր. հոն ժողո-

վուրդ մը յունական աստուածներու բնակած էր ժամանակաւ, — Գիոս, Հեփեսոսս, Աթենաս, Արտեմիս, Ափրոդիտ¹, — հոն ալ կային զարձեալ Արշակունի թագաւորներու ոսկրներ: Հակառակ աստուածներուն և ոսկրներուն առնուեցաւ Անի, բայց մասնութեամբ: Թագաւորական գանձերն ու ոսկրները գերի տարին. միայն Սանատրուկ իր սեղը կպած մնաց « վասն անհեղեկ, սկալագործ, հաստաշինած, ճարտարագործ աւարածոցն շիրմին² »: Պարսիկներ կը հաւատային թէ Հայոց թագաւորներուն ոսկրաց հետ, Հայաստանի փառքն ու բազմաւ Պարսկաստան կ'երթայ:

Գոյժն առածին պէս վասակ բերդի մը մէջ կ'ապահովցնէ զԱրշակ, և իր բանակովն անյապաղ ետեւ կը զառնայ դէպ ի երկրին սիրտը, Արարատ: Գիշերայն յեղակարծուց թշնամիին վրայ կը յարձկի: Երբ յարձկողը վասակն է բոլոր բանակը պիտի ջարդէ, կ'ենթադրուի, բայց միայն թագաւորը միաձի պիտի ապրի. և այսպէս ալ կը պատահի: վասակ ետ կը դարձնէ գերութիւնն և թա-

1. Խորեն. էջ 183:

2. Բուզ. էջ 146:

գաւորաց ոսկրները և անոնց հետ Հայաստանի բախան ու փառքը, եթէ երբէք ունեցած է:

Տասնեակ տարիներ վասակ և Արշակ միշտ այսպէս է որ կը հիւրընկալեն թշնամոյն բանակները: Բայց Շապուհ ապահով է իր ոյժին և իր յաղթանակին վրայ: Եւ գիտէ թէ Հայաստան կոնակ չունի. չնմարեր անոր ետեւ ծածկուած հոռմէական ինքնակալութեան հրէշաձեւ ստուերը՝ որ վախ կ'ազդէր երբ նոյն իսկ կը քնանար. ասոր համար կը յարասեւէ իր մաքառումին մէջ, և դափնին յամառին է:

Եւ իրաւցնէ իր յաջողութիւնքը կը սկսին: Հին վրէժինդիրները, հին փառասէրները չեն ուզեր պատեհը փախցնել: Այս գասասակարդի անձինքներէն ամենէն աւելի ձախողապէս նշանաւորն եղաւ Մերուժան, Արծրունեաց նախարարը՝ որ, թշնամոյն կողմն անցած, պարսկական բանակներուն առջնորդը կ'ըլլայ, և երբ անոնք կը ջարդուին՝ ինք միայն կ'ազատի, որպէս զի նոր թշնամիներ բերէ իր երկրին: Իրեն հետ կը միացնէ նաեւ զՎահան, մամիկոնեան մը, որուն քնուորդին էր: Մերուժան և Վահան իրենց զաղանի կամ յայտնի պատճառներն

ունեցած պիտի ըլլան, զոր Բուզանդ կը լռէ, ու կը նշանակէ միայն Վարդանի մահը¹ : Վազան ծանր ամբաստանութիւնք կ'ընէ Վասակի վրայ, որ իր տանուէրն էր. իսկ Շապուհ, որ Մերութանի Հայաստանի թագն էր խոստացած, Վազանայ ալ՝ իրբեւ վարձ մը իր չարախօսութեանց, իր Որմիզ-դուխա քոյրը կու տայ :

Ստէպ անկում մը ուրիշ անկումն ալ կը պատրաստէ. Հայկական դաշնակցութիւնը²

1. Բուզ. էջ 164 :

2. Հայկական դաշնակցութիւնը կը կազմուէր բուն Հայաստանէ, և իր սահմանակից աշխարհներէն, ինչպէս են Ծոփք, Աղձնիք, Կորդուք : Արդի հայ աշխարհագիրներն քիչ մը այս գաւառներն Հայոց նահանգներ կը նկատեն. բայց մեր հին պատմագիրները զսոսնք ընդհանրապէս օտար աշխարհներ կը համարին : Ասոնք Հայոց գաշնակից են, ցեղակից են, բայց ոչ հայ : Կ'երեւի թէ լեզուի և բարուց կարեւոր տարբերութիւնք ալ ունէին բուն Հայաստանէն որ կը կազմուէր Արարատէ, Տուրուբերանէ, Վասպուրականէ, Բարձր Հայքէն և Սիւնիքէն : Եղիշէի համար սոսնք այնչափ օտար աշխարհներ են. որչափ Վերք և Աղուանք : Այսպէս կը գրէ. « ըստ այսմ պատճէնի հրովարտակ եհաս յաշխարհն Հայոց, ի Վրաց, և յԱղուանից ... ի Ծոփէից, և ի Կորդուաց, յԱղձնեաց » : Ուրիշ տեղ մը. « Հրաման անեալ էր յարբունուստ որպէս աշխարհին Հայոց՝ նոյնպէս և Վրաց և Աղուա-

թէեւ ընդերկար և քաջութեամբ դիմակաւցեց թշնամոյն բոնութեան, բայց յոգնեցաւ : Վազան և Մերութան յետ անդամ մը շղթան կտրելու՝ բոլոր արուարձանեայ նիղակակիցները թօթափեցան մի առ մի : Այսպէս « յետս եկաց » հայոց թագաւորէն աշխարհն Մարաց, Կազրից, Անձաեաց. Ծոփաց, Աղձնեաց : Միջնաշխարհն Արշակի վրայ անվտանգ է, բանակին մէջ անհնազանդութիւնը կը տարածուի, հետզհետէ Հայոց թիւը կը նուազի, և թագաւորութիւնը կը գձձի :

Երեսնամեայ պատերազմին ժամանակ ազգային պատմութեան մէջ՝ նոր երեւոյթ մ'ալ յերեւան կ'իջնէ, որ սլոտիկ հրէշ մը պիտի ըլլայ. Հաւատափոխութիւնը, որ՝ աւելի բրիտանէական զգացմամբ՝ Ուրացութիւն կը

նից ... Աղձնեաց և Կորդուաց և Ծոփէից » : Ուրիշ տեղ մը. « Փակեաց զմիաբանութիւն աշխարհին Վրաց ի Հայոց, և Աղուանիցն ոչ ետ յառաջ խաղալ, և զաշխարհն Աղձնեաց ըստ նմին իսկ օրինակէ յետս կալաւ » : Համեմատ և էջ 234 : Հոս՝ տեղը ըլլալով զանց կ'ընեմ յիշել ուրիշ պատմիչներն՝ որք առհասարակ կը հաստատեն թէ սոսնք տարբեր աշխարհներ կը կազմեն, աւելի խոշորագոյն բարբոժ և լեզուով, և աւելի քիչ բրիտանեայ :

կոչուի : Պատմութեան մէջ անշուշտ արտակեղծութիւն բան մըն է, առանձնականի մը պաշտամունքին վրայ մտածել : Բայց մեր Արեւելքի մէջ բոլորովին նորանշան է կրօնքի գաղափարը . անոնց համար կրօնքը կեանքն է : Արեւելցոց մտքերը բանի մը ամսական տղոց աչքերուն կը նմանին . նորածին տղաք առարկաներն ու գոյներն իրարմէ զատել չեն կրնար . արեւելցիներն ալ մտածութիւններն իրարմէ չեն կրնար զատել : Իրենց թշուառութեան հիմը ասոր մէջն է :

Երեսնամեայ պատերազմին ժամանակ երկու կուսակցութիւնք կ'որոշուին . ոմանք ի սպառ հայրենիքը կ'ուզեն պաշտպանել, իսկ այլք հաշտուիլ : Մերուժան և Վահան հաշտութեան կողմն անցնելով՝ չմտածեցին որ թէև միջոցներու ընտրութեան մէջ տարբեր հայեացներով՝ բայց միշտ նոյն հայրենիքը պէտք էին պաշտպանել : Իրենք զիրենք այլ եւս պարտիկ նկատեցին . նմանութիւնն աւելի սերտ ըլլալու համար, կրօնքնին ալ փոխեցին : Քրիստոնեայ էին, մազդէական եղան :

Մազդէականութիւնը Արեւմտեանց դաւաճումներն էր՝ զոր Արատաշիւր քիչ տարբերութեամբ վերակենդանացուց : Մազդէական աս-

տուածարանութիւնը բացատրած է արդէն Եղնիկ, որ գիտնական կարեւորութիւն մ'ունի : Բայց ժողովրդեան մը պատմութեան ամբողջութեան համար հարկաւորը, կրօնքի մը գործնական կողմն է : Մեր պատմիչներէն մազդէականութեան հետեւեալ գործնական հաւատամքը կ'ենէ . Երկրպագութիւն ընել երկնքի մէջ արեգական, իսկ երկրիս վրայ կրակին : Իւրաքանչիւր տան մէջ ասորուշան շէնել . այսինքն տուն կրակիկն պաշտակոյ՝ : Այս հիմնական յօգուածներէն վերջ մնացածը կը շարունակուի Եղիշէի հետեւեալ ազտեղի էջին մէջ . « Դստերք հարանց լինիցին և քորք՝ եղբարց . մարք մի ելցեն յորբուց, այլ և թոռունք ելցեն յանկողինս հաւուց : Պատրուճակք մի մեոցին անյազ, եթէ յօղեաց իցէ և եթէ յայծեաց և եթէ յարջաոոց և եթէ ի հաւուց և եթէ ի խողաց : Հայսք առանց փանդամի մի զանոցին, ծիւղք և քակորք ի կրակ մի եկեոցեն . ձեռք առանց գոմիղոյ մի լուսոցին . շնջրիք և աղուէսք և նապաստակք մի մեոցին : Օձք և մողէզք, գորտք և մրջմունք, և որ այլ եւս խառնափնոր բազմաճճիք են, մի կայցեն . այլ վաղ

Թուով համարով ի մէջ բերցին ըստ արքունի չափոյն¹ » :

Ճճիներու և արեգական կրօնքը չկրցաւ Հայոց մէջ ընդհանրանալ: Աւելի բազմաւոր գտնուէր թերեւ՝ եթէ Արշակունեաց թշնամիներուն՝ Սասանեանց կրօնքը չըլլար: Մագդեականութիւնը հերձուածներ միայն յառաջ բերաւ, որոնք այլ ևս անխրամակարկատ կ'ըլլային: Այս հերձուածներն երեսնամեայ պատերազմին ելքը որոշեցին:

Շապուհ խաղաղութեան դաշինք կոնլու համար զԱրշակ Տիսրոն կը հրաւիրէ: Թագաւորն երթալ չուզեր, Ներսէս հայրապետն ալ չուզեր որ Արշակ երթայ. բայց բանակին և ժողովրդեան թախանձանքէն ստիպուած՝ ճամբայ կ'ընկնայ հետը ասնելով միայն զՎասակ: Կարծես համոզուած է թէ Հայոց սպարապետը միայն՝ կարող է զինք պաշտպանել Պարսկաստանի դէմ: Եթէ Վասակ չկրցաւ ամէն տեղ իր սանը փրկել, բայց գիտցաւ ամէն տեղ անոր վրայ մեռնիլ:

Արշակայ Անյուշ զրկուելուն երկրորդ օրը Վասակի գատաստանքը կը կտրուին արքայից արքային առջեւ:

1. Եւելէի, էջ 87:

— Ազուէ՛ս, դո՛ւ էիր որ այսչափ զմեզ յոգնեցուցիր, կը հարցնէ Շապուհ: Դու ասն ևս որ այսչափ տարի արկները կտարեցիր: Հիմայ ի՛նչպէս ձեռքէս պիտի ազատիս: Ազուէ՛սու պէս պիտի սատկեցնեմ զքեզ:

— Հիմայ ազուէս կ'երեւնամ քեզի, կը պատասխանէ Վասակ, և սակայն մինչեւ հիմայ առիւծ էի: Ես երբ Վասակն էի, հրսկայ էի ձեր աչքին: Մէկ ոտքս մէկ լերան, իսկ միւս ոտքս ուրիշ լերան մը վրայ դրած էի: Երբ աջ ոտքիս վրայ կը կոթնէի, աջ լեռը գետին կ'անցնէր. երբ ձախիս վրայ կը կոթնէի, ձախ լեռը գետին կ'անցնէր:

— Որո՞նք են այս երկու լեռները, կը հարցնէ Շապուհ:

— Մէկը դու, կը պատասխանէ Վասակ, միւսն Յունաց թագաւորը, մենք ձեզի աղէկ խրատ գիտցանք տալ՝ երբ Ներսիսի խորհուրդներուն մտիկ կ'ընէինք: Հիմայ բաց աչքերով մենք զմեզ վիհը ձգեցինք. ինչ կ'ուզես, ըրէ՛:

Շապուհ ուզեց որ մորթը հանուի, խոտով լեցուի, և Անյուշ բերդի մէջ, Արշակի կիմայ՝ կախուի¹:

1. Բուզ. էջ 173:

Հայաստանի ճամբաներն այլ ևս բաց գանձելով՝ Վահան և Մերուժան հոն առաջնորդեցին Շապուհի որ զՓառանձեմ գերեց, Արտագերս կողոպտեց, Արտաշատ, Չարհհաւան, Վաղարշապատ անմարդացուց, եկեղեցիները քանդեց և մազդէականութիւնը քարոզեց: Նախարարներն Յունաստան փախած էին՝ իբրև զինուոր թողլով իրենց կանայքը զորս Շապուհ անարգեց: Այն կանայք որ յանձն չառին արեգական կրօնքը, կախուեցան: Բուզանդ միայն մամիկոնուհւոյ մը մահուան հանգամանքներն աւանդած է:

Վարդան Ա. քոյր մ'ունէր, Համազասպուհի անուն, որ Ռշտունեաց Գարեգին նախարարի կինն էր: Գարեգին կը փախչի՝ տիկինը Վանի բերդին մէջ թողլով: Վահան բերդակալին հրաման կու տայ նեղել իր քոյրաթիւը, և ի վերջոյ կախել, եթէ մոգերու կրօնքը յանձն չառնու: Համազասպուհի ինքզինք միշտ քրիստոնեայ կը դաւանի: Այն ատեն զինք ծայրը կը հանեն բերդի այն աշտարակին՝ որ ուղղակի ծովուն կողմը կը նայէր: Կը մերկացնեն, իբրև ի մօրէ, և զլիսիվայր ոտներէն կը կախն: Իր մարմինը պայծառ սպիտակ էր. աշտարակին

բարձրութենէն ձեան պէս կը փայլէր: Համազասպուհեայ դայեակը գնաց աշտարակին ստքը, մարմնոյն տակ կեցաւ, և մարմինէն թափած կտորները կը վերցնէր ծոցը կը դնէր: Նա այս գիրքին մէջ կեցաւ մինչև որ իր սանին բոլոր մարմինը ամփոփեց՝:

Վահան սեւ մամիկոնեանն է. առաջինը կ'ըլլայ իր տան մէջ աարուշան շինելու, և իր որդին մազդէականութեան մէջ հրահանգելու: Բայց այս սեւ բիծը գերագոյն մեղքով մը ջնջուեցաւ սպարապետներու տնէն: Իր որդիքներէն մին, Սամուէլ, կը զարնէ կը սատկեցնէ զՎահան իր հայրը, և զՌմիկուիս իր մայրը՝:

Ծնողասպան Սամուէլն Խաղտեաց աշխարհը կ'ապաւինի: Խաղտիք հոռմէական հող էր՝ ուր զիմամ էին բոլոր ազատականները: Քիչ վերջ Պապ արքայորդին ալ կը հասնի: Պատրաստ է նոր սերունդ մը, որ Վաղէսէն կը խնդրէ Արշակի որդին Պապը թագաւորեցնել: Հոռմայեցիք յօժարակամ էին արդէն օգնելու. վասն զի Պարսիկներն իրեն զու-

1. Բուզ. էջ 183:

2. Խորեն. էջ 484, Սամուէլի մօր անունը Տահասուրհի կը նշանակէ:

շախաձէն աւելի յառաջեցին Հայաստանի մէջ որ ինքնախալութեան պատուարն էր և սահա կը խորտակուէր¹ :

Պապ և Վրէժիւդիր սերունդը. — Ճերմակաձին Մուշեղ. — Չիրաւի ճակատը. — Սպարապետն ու թագաւորը. — Հայրի դատաստանքը. — Երեք զօրութիւնք և իրենց անկումը:

Յ50ին Պապ արդէն Հայաստան է, շրջապատուած Լէզգեաններով, Տէրէնաի և Արինթէի հովանաւորութեան տակ : Յունական այս կրթուած զօրքերուն հետ Մուշեղ կը բերէ կը միացնէ հայկական զնդին բիրա քաջութիւնը, — արծաթի երիտասարդութիւն մը, կազմուած որդիքներու սերունդէն՝ որոնք եկած են Պապի հրամանով վրէժն հանելու իրենց հայրերուն, որոնք մտրթազերծ եղան, և իրենց մայրերուն՝ որոնք բերգբերէ կախուեցան, որոնք ընդ սայլացից եղան, որոնք կանանոցներ տարուեցան :

Մուշեղ, Վասակի որդին՝ պիտի առաջ-

1. Երեսնամեայ պատերազմին հանգամանաց ստուգութեան աստիճանը, հռոմէական պատմիչներու աւանդածներուն հետ համեմատութիւնը, և ժամանակազրութեան կարգաւորութիւնը տես, Գաթըրճ. Պատմ. Տիեզ. Հտ. Բ. էջ 498-511:

նորդէ իրենց՝ թշնամոյն վրայ իր ստիպտերատի պաշտօնովը, ինչպէս կը դիմէ կաշեղ զինքը Բուզանդ : Այս յունական բռտն իր նկարագիրն ալ կը բացատրէ : Գոյ մարտիկը իր զգացումներուն մէջ նրբացած մըն էր, և իր խղճմտանքին մէջ զործազրոյ բրիտանոնեայ մը : Երկու յակութիւնք՝ որ երբէք չհամարձակեցան Վասակի մօտենալ :

Կեանքի այս փթթումն իր կոկոնին մէջ իսկ չորցնելու համար՝ Շապուհ նոր ասպատակներ կը սփռէ Հայաստան : Խորենացի մէկ ընդհարում միայն կը նկարագրէ, կատարուած Չիրաւ գաշտին մէջ : Բուզանդ ընդհակառակն ճակատներու շարք մը կը սողէ, որ մասնական բախումներու երեւոյթն ունին : Այս կողմերէն քանի մը դէպք հասկաքաղ ընենք՝ որ կը բարձրաքանդակեն Մուշեղի հոգին, որ միակ մամիկոնեան գէմքն է բոլոր Պապի արքայութեան մէջ :

Հայաստանի ամէն կողմ կը հասնի նա Պարսից ասպատակին դէմ, կը սպաննէ երկու զօրաւարները՝ Չիկ և Կարէն, որոնք մեր երկիրը վեր վար ըրին¹ : Կարգը վերստին հաստատելու համար հարկ կը տեսնէ Մու-

1. Բուզ. էջ 191:

շեղ հակադրութիւն մը գործել Պարսից ըրածին: Ատրուշանները ամէն տեղ քայքայեց, իսկ մազզէզները տեղ տեղ կրակով խորովեց: Հանճարեղ մտածութիւն սրով կրակի պաշտօնեայնները իրենց աստուծոյն գրկին մէջ կը մխրճէր: Բերգակալները բերդերու պարիսպներէն կախուեցան. իսկ պարիսպներու վրայ, զարդարանաց արձաններու կեցուածքով, Մուշեղ Պարսիկ նախարարները շարեց, յարդով լեցուած, ի վրէժ հօրն իւրոյ Վասակայ¹:

Մարտի մը մէջ, մղուած բուն իսկ արքայից արքային հետ Թաւրէշի քով, Մուշեղ կը ձերբակալէ Շապուհի կանանոցը, ուր կայ նաեւ տիկնաց տիկինը և վեց հարիւր աւագանի: Երկու սեռերէն՝ երկու փառաւոր ընծայ ըրաւ: Վեց հարիւր աւագանին Պապի զրկեց, յարդով լեցուած, ի վրէժ հօր իւրոյ Վասակայ. իսկ կանանոցը ժանուարներով Շապուհի կը զրկէ²: Իրանի ինքնակալներն երկու անգամ իրենց տիկիններն ամբիժ վերստացան. Դարեհ Կողոմանոս՝ Աղեքսանդրէն, Շապուհ Երկայնակեաց՝

1. Բուզ. էջ 192:

2. Բուզ. էջ 193:

Մուշեղէն: Այս դէպքը զՄուշեղ Շապուհի աչքերուն աստուածացուց. իր գինիի բաժակին վրայ նկարել տուաւ Հայոց սպարապետն իր ձերմակ ձին հեծած և խմած միջոց միշտ կը կրկնէր. Ճերմակաճիկ գիւնի արքայ:

Վճռական պատերազմը, որ Պապի գահը պիտի հաստատէր, Ջիրաւ դաշտին մէջ մը ղուեցաւ, Նպատ լեռան ստորոտ, Եփրատի ափը: Տէրէնդ թոյլ չտուաւ որ Պապ խառնուրդին մէջ մտնէ, ու զանիկայ Ներսէս հայրապետին հետ լեռան վրայ կղզիացուց՝ որպէս զի աղօթին:

Ունայր, Աղուանից թագաւորն ու Պարսից օգնականը, շողքորթ խորհուրդներ տուաւ Շապուհի: — Քաջ արանց, ըսաւ, քեզի և Արեաց գնդին կը վայելէ Յունաց Լէզէոններու գէմ խիզախել. Հայերը ինձի թող: — Հին հայը արթնցաւ Մերուժանի մէջ, որ Ունայրի դառնալով, Հոս փուշի ձեռք զարկիր, ըսաւ, բայց մեծ պիտի ըլլայ զարմանքնիս, եթէ զրկել կարենաս:

Հաճոյ անցաւ Շապուհի առաջարկը, որ իր գնդերուն պատուիրեց յոյնները չսպաննել, այլ պահել « ի գործ կաւաղործութեան գաղատոս, որմաշէնս ... քաղաքաց, ապա-

բանից և այլոց պիտոյից¹ »: — Մերուժան որոշումը իմացուց Մուշեղի. այս բանակցութիւնն եղաւ թերեւս պատճառ զՄուշեղ մասնիչ բամբասելու, ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք:

Խառնուրդէն յառաջ սպարապետը լեռը բարձրացաւ զէնքերն ու նշանները հայրապետին օրհնել տալու համար: — Ճակատին մէջ չմտնէ ատիկայ, աղաղակեց անդիէն Պապ, կը լսեմ թէ Պարսից համախոհ է: Ատիկայ այն Մուշեղը չէ՞, Շապուհի բարեկամը, որ կանանոցը ազատ արձկեց: — Մուշեղ զՆերսէս բարեխօս բռնեց. բայց Պապ երգման պայմանով միայն զիջաւ: Այն ատեն Մուշեղ թագաւորին աջ ձեռքը բռնելով հանդիսական ձայնով մ'արտաբերեց. Պիտի մեռնիմ և պիտի ապրիմ քու վրադ, ինչպէս իմ նախնիքս մեռան քու նախնեացդ վրայ, ինչպէս իմ հայրս քու հօրդ վրայ: — Յետոյ օրհնել տուաւ զէնքերն ու նշանները և սրացաւ կռուի և փառքի ասպարէզը:

Իր ասպահով բարձունքէն Պապ սրտատրոփ ձակատը կը զիտէր որ իր բաղզը պիտի ուրջեր: Ներսէս բազկատարած կ'աղօթէր.

Իսկ Մուշեղ տաղնապատիոյթ միշտ կը յառաջէր, և վայրկեան մ'եկաւ որ աչքէ անհետացաւ: Թագաւորն այլ եւս Մուշեղի նշանները չէր տեսներ: — Տունս այրեցիր, ընդհատեց յանկարծ Պապ Ներսիսի աղօթքը. չըսի՞ քեզի թէ այն մարդը մի զրկիր. ահա Պարսից կողմն անցաւ և հիմայ մեծամեծ փեսաներ պիտի գործէ: — Մի վրդովիր, արքայ, ըսաւ Ներսէս, այն մարդը չի ստեր. հիմայ կը տեսնես: — Եւ ահա յաղթական կը դառնային լեզէսները և հայ գունդերը:

Մուշեղի հիացողը, Բուզանդ, կ'ըսէ թէ թիւ չկար արխայաներու գլուխներուն՝ զոր սպարապետը բերաւ թագաւորին: Կառափներու մէջ Ուսնայրինը կը պակսէր: Ամբաստանեցին Պապի թէ Մուշեղ բռնեց Ազուտանից թագաւորը, կոփահարեց՝ բայց ազատ թողուց: Մուշեղ Կեսարու թերութիւնը ունէր, զթութիւնը: Ասոր համար Պապը խըստիւ կշտամբեց զինք: Ստրատելատն ալ պատատիանեց. Ես իմ ընկերներս մեռուցի. դու ալ զայիր քու ընկերներդ մեռցնէիր. ես չեմ սպաններ այն մարդը որ զլուխը թագունի:

Թագաւոր մտրդ չսպաննել. ահաւասիկ

1. Բուզ. էջ 197:

գաղափար մը որ գրեթէ կրօնական աւելորդ-
գապաշտութիւն մըն է մամիկոնեան տան
մէջ: Արաստուեց Պասլ, գրկեց զՄուշեղ և
ըսաւ. Մահապարս են ամէն անոնք որ
կը համարձակին չարախօսել զՄուշեղէ զառ-
նէ քաջէ և զպատուականէ՝:

Պասլի թագաւորութիւնն անգամ մը հաս-

1. Բուզ. էջ 197-204: Խորենացի (էջ 458) այս
պատերազմին մէջ կը մեռցնէ զՄերուժան և հետեւեալ
հանգամանքներով. « Սմբարիշտ Մերուժանը չկրցաւ
փախտեալներուն հետ երազել, որովհետեւ ձին վի-
րաւորուած էր: Սմբատ Հայոց սպարապետը կ'աճապա-
րէ կը հասնի իրեն և հետն եղածները կը կոտորէ. զինք
ալ կողպտովաի շամբին եղբքը կը ձերբակալէ: Բայց
բանակը չբերեր մտածելով թէ գուցէ մեծն Ներսէս
կ'ազատէ զանիկայ: Սմբարշտին կորստեան համար այն
տեղերը պատրաստական գործիներ կը գտնէ: Քանի
մը վրանաբնակներ կրակ վառած, երկաթի շամփուրով
միս կը խորովէին: Գնաց Սմբատ առաւ շամփուրը
տաքցուց, ստակաձեւ կրկնեց, բոլորեց և ըսաւ. որով-
հետեւ Հայոց թագաւորել կ'ուզէիր, ահա տսիկ ես կը
պակեմ զքեզ, Մերուժան: Ըստ հայրենի սովորական
իշխանութեանս, ինձ՝ ասպետիս կ'ընկնայ զքեզ պա-
կել: — Եւ այնպէս հրաշէ՛ կ'ըլուիք դրաւ Մերուժանի՝
որ սատկեցաւ: Բուզանդ ուրիշ տեղ և ուրիշ հան-
գամանքներու մէջ կը սատկեցնէ զՄերուժան, զոր
պիտի տեսնենք:

տատուելէ վերջ, ուշադրութիւնը բարեզար-
դելու դարձուցին: Քրիստոնեայ Հայաստանի,
ինչպէս քիչ մը ամէն տեսակ ընկերութեան
մէջ, միշտ երեք զօրութիւն կը գործէ, Ար-
քունիք, Եկեղեցին, Բանակը: Բայց մեր
պատմութեան ոչ մէկ շրջանին մէջ, այնչափ
զգալի չեն եղած այս երեք զօրութեանց
ոյժը, ինչպէս հիմայ: Պասլի ժամանակ ե-
րեքին ալ անհատականութիւնը պայծառ
կ'որոշուի, զոր երեքն ալ իր անկախութեան
և իր ազդեցութեան մէջ կ'ուզեն պահել:
Պասլէն, կամ աւելի ճիշդ Արշակէն յառաջ,
իրարմէ վեռ շատ չէին անջատուած այս երեք
գործող անդամները, վեռ իրարու հետ կը
շփոթուէին, ինչպէս կ'ըլլայ ամէն կեանք իր
սերմնարանին մէջ: Պասլէն վերջ զգալի չե-
ղաւ այս եռասպելութեան ոյժը, որովհետեւ
ի սկզբան ներկայացուցիչ մեծ զէմքեր կը
պակսէին, և յետոյ, թագաւորութեան բարձ-
մամբ, դրութիւնները բոլորովին փոխուեցան.
բանակը ընկղմեցաւ քաղաքական վարչու-
թեան մէջ. քաղաքական վարչութիւնը ան-
հետացաւ եկեղեցականին մէջ. իսկ եկեղե-
ցականութիւնը երեքն ի միասին առած՝ գնաց
յանդեցաւ ինչի մը՝ որ հաւասար է ոչընչի:
Մենք հիմայ ոչընչի մէջն ենք:

Երջանիկ է այն դարը երբ այս երեք զօրութիւնները ի միասին կը ըլուին, և յառաջադիմութեան մեքենան համերաշխ կը քաշին: Հետեւանքը քիչ մ'ատեն վայելից Հայաստան: Պայքը հարստութիւն կը շոպլէ: Ներսէս բարեգործական հաստատութիւնք կը կանգնէ, կարգը կը դնէ կեանքին մէջ, և չափը սովորութեանց: Մուշեղ մի առ մի կը նուաճէ ապստամբած նահանգներն և արուարձանեայ աշխարհները, այն կանոնաւորութեամբ որով իր հայրը կը ջարդէր Իրանի բանակները:

Նահանգովին յանցաւորներէն վերջ, պատժուելու կարգը անհատականներուն էր եկած: Այս գասակարգէն պատուհասի ամենէն արժանընդունակը Հայր մարդպետն էր: Հասարակաց աղէտին ժամանակ, մատնիչ ըլլալէ զատ, գաղտուկ Արապներս ալ մտած էր և անարգած զՏիկիկնն Փառանձեմ, Պայլի մայրը:

Մարդպետը իր Տարօնի երկիրները կը գտնուէր: Հոն կը բնակէր նաեւ Մուշեղ, Ողական ամրոցին մէջ, որ Եփրատի վրայ էր շինուած: Զմեռնային մութ ու մտախուզ օր մըն էր. Եփրատի երեսը միապաղաղ սառնասալ մը կը ներկայացնէր: Արքայա-

կան զետպան մը յանկարծ Ողականի մէջ անկուեցաւ, հրովարտակ մը բերելով թագաւորէն որ կը հրամայէր Մուշեղի չարամահ սատակել զՀայր: Շուտով հացկերոյթի կանչուեցաւ մարդպետը, որ չղանդաղեցաւ գալ: Դղեակը մտածին պէս պատրաստական զինուորներ մերկացուցին զինք իբրեւ ի մօրէ, և ձեռները ծունկերուն տակ կապած՝ տարին Եփրատի վրայ զրին: Իրիկուան զէմ էր: Առաւօտ գնացին մեռած գտան. ըղեղը ոռնգներէն վար վազած էր¹: Յանցաւորներէն ոչ ոք ազատեցաւ պատժէն:

Երեք առանձին զլուիններու մէջ Բուզանդ նկարագիրը կ'ընէ թագաւորին, հայրապետին և սպարապետին որտերուն: Գրուածքիս նիւթը միայն Մուշեղինը թոյլ կու տայ ինձ փոխադրել հոս: « Միամտութեամբ և արդար վաստակով ջանայր հանապազ և վաստակէր ի վերայ թագաւորութեանն Հայոց աշխարհին: Զախ և զգիշեր ճղնէր կալ ի ճակատու պատերազմին, և ոչ թողոյր բնաւ ամենեւին և ոչ քան զկորի մի գետին ի սահմանաց երկրին Հայոց ուրեք վտարել: Ի վե-

1. Բուզ. էջ 195:

րայ աշխարհին կեալ, և մեռանել ի վերայ
բնակ տերանց, ի վերայ բնակչաց աշխարհ-
հին, ի վերայ քրիստոնէութեանն հաւատոյ,
... ի վերայ քերց և եղբարց, ի վերայ մեռ-
ձաւորաց տոհմին, ի վերայ բարեկաց բա-
րեկիր բարեկամաց¹ »: Իսկ Ներսէս և Պապ
իրարու հակադրութիւնն են. մէկը քրիստո-
նեայ սուրբ հայրապետն է, միւսը հեթանոս
գէշ թագաւորը²:

Եռասպետութիւնը երկար չառեց. Պապ
թունաւորեց զՆերսէս: Թագաւորին մեղան-
չելուն պատճառ՝ Բուզանդ հայրապետին ան-

1. Բուզ. էջ 218:

2. Հայաստանի ժողովուրդը շարքը դեւերու հետ
հաղորդակցութեան մէջ կը կարծէր: Արտաւազդի հա-
մար կը պատմէին թէ վիշապադունք գողցան զմանուկն
Արտաւազդ և տեղը դեւ մը դրին (Խորեն. էջ 287)
Այսպէս Երուանդ ալ կախարդ նկատուած էր. որու բա-
ւոր զօրութիւնը աչքերուն մէջ կը կեդրոնանար: (Խո-
րեն. էջ 249): Իսկ Պապ բուն կախարդ համարուած
էր. որովհետեւ զինք փառանձեմ՝ դեւերու նուիրած էր
ի մանկութենէ: Անթիւ դեւերով լեցուն էր զոր ամեն-
քը կը տեսնէին ամէն օր. Պապի կախարդութեան համ-
բարը Յունաց մէջ ալ տարածուած էր: Ամմիանոսի
մէջ գրուած է թէ. կախարդ է, կ'ըսեն, Պապ, շատ
հմուտ է Կիրիէական մոգութիւններուն, կրնայ փոխել,
և խեղել մարդկանց մարմինները: Հմմտ. Տիեզ. պամ.
Հտ. Բ. էջ 508:

աշտութիւնը կը նշանակէ: Քաղաքական
պատճառը միշտ հարեւանցի կ'իմացնեն մեր
պատմիչները: Պապ Պարսկաստանի հետ
բանակցութեան մէջ էր. յոյները թողուլ կը
մտածէր: Իսկ Ներսէս յունական քաղաքա-
կանութեան և ազդեցութեան արծարծիչն էր:
Թագաւորն այս շունչը մարեց և ի միասին
խանդարեց նաեւ անոր բոլոր զործը՝ զօր
կատարած էր թէ նիւթական կարգին մէջ
և թէ բարոյական: Վերուց մենաստանները,
ազքատանոցները, ուրկանոցները, հիւան-
դանոցները, ամուսնութեան օրէնքները և
թաղման պատուիրանները և յունական լե-
զուի պարոյցները: Մերկացուց եկեղեցին իր
կալուածներէն որոնք՝ թէեւ չափազանց շատ,
բայց միշտ բարեգործութեանց կը վասնուէին:
Համառօտ՝ բոլոր այն հաստատութիւնքը ու-
րոնք Հայաստանի յունահռոմէական քաղա-
քակրթութիւն մ'էին պարզեւած: Իրանի
զաշնակցութիւնը աւերում կը պահանջէր.
կայսերացը շինութիւն:

Ճարմանդին կտրելովը միւս երկու զօրու-
թիւնքը կ'երկփեղկին: Մուշեղ կը յայտա-
բարէ թէ ինք չկրնար այլ եւս մէկու մը
վրայ նիզակ ուղղել: Բանակը արքունիքէն
կը զատուի. թագաւորը կը մնայ միայն, ա-

ւար Յունաց, որոնք վրէժինդիր կ'ուզեն ըլլալ Պապի անհաւատարմութեան և Ներսիսի մահուան: Վաղէս ծածուկ հրահանգներ կը զրկէ Տրայիանու, որ Տերենտի յաջորդեր էր՝ իբրեւ զօրավար Հոմմայեցոց զնոյն որ մեր երկիրը կը գանուէր: Տրայիան անյապաղ Պապի մահը մեքենայեց որ 374ին պատահեցաւ, և շատ թատերական ու անզուծ եղաւ: Սեղանի վրայ սպաննել՝ ինչպէս եղաւ Պապին, Եւքսինոս Պոնտոսի մէջ անդամ, որ հնոց քով հոչակուած էր իբրեւ հիւրադաւ երկիր, ակնածելի է, կը խորհրդածէ Ամմիանոս¹:

1. Ամմիան. Լ. զլ. Ա: Փափաքելի ըլլայ թերեւս ընթերցողաց համոռոտ տեղեկութիւն մ'ունենալ Ամմիանոս Մարկելինոսի վրայ, որ ինչպէս այս փոքրիկ գրուածքին մէջ, այսպէս և հայոց պատմութեան վերաբերեալ ուրիշ գրուածոց մէջ ալ շատ կը յիշուի, և որ Տակիտոսի հաւատար և անկէ ալ աւելի կը ճանչնայ զհայեր և մերթ սիրտ ալ կը ցուցնէ:

Հոմմայեցի պատմիչս անտիրացի էր, ծնած 330 ի ատենները յետ Քրիստոսի: Իր մահուան ժամանակն անձանթ թէ, բայց հաւանօրէն 410 ի մտերը կ'ընկնայ: Չինուորութեան մէջ մտնելով Յուլիանոսի հետ նախ Գաղղիա կ'երթայ, յետոյ Արեւելք Պարսից գէմ: Վերջը Հոմմ կը հաստատուի և հոն կը շարագրէ իր պատմութեան 31 զբերքը որոնցմէ միայն

ժողով աւագանւոյն. — Վարազդատ. — Մուշեղի Տրազիւնեբը. — Նախանձորք մը. — Մաս: Մուշեղի. — Յարուցանելու փորձեր:

Հասարակութիւնը զՄուշեղ համախոհ նըկատեց Պապի դաւաճաններուն, կարծիք մը՝

յետին 18 զբերքը հասած են ձեռքերնիս, յորս պատմուած են 352-378 ի դիպուածները: Իր պատմութիւնը մաս մաս կը զբեր կը հրատարակէր, որ ամենքէն մեծ ընդունելութիւն կը գտնէին: Տակիտոսը շարունակելով սկսած էր իր պատմութիւնը Ներուասի իշխանութեան. ուստի մեծապէս ցաւալի է առաջին 13 գրոց կորուստը, որոնք անշուշտ շատ տեղեկութիւնք կը պարունակէին Հայոց քրիստոնէութեան սկզբնաւորութեան և անկից յառաջ եղած շրջանին վրայ՝ որ շատ լուսաւորութեան կարօտ է: Մնացած մասերը կը պարունակեն հաւատարիմ պատմութիւնը այն դէպքերուն որոնց հեղինակս ակնատես եղած է. զանազան երկիրներու աշխարհագրութեան և սոփորութեանց մանրամասն նկարագրութեամբք հանդերձ: — Իր պատմութեանը տարեգրութեան ձեւ սուած է:

Ամմիանոս Մարկելինոս ոչ այնքան յարուեստէ մատենագիր մըն է, որքան զինուոր մը հետաքրքիր. խելացի, ողջամիտ, անկեղծ իր դատաստանաց մէջ, թոյլատուական՝ օրինակի համար առ Քրիստոնէայս: Իր ժամանակի ուսեալ դասակարգին հետ ինքն ալ նեթանուսութեան աստուածութեանց կը հաւատար, իմաստասիրութեամբ մեղմացած: — Իր ոճը ժամանակին բոլոր թերութիւնքն ունի, անճշտութիւն, անդէպ արտուղութիւնք, արուեստակութիւն և մանաւանդ մթութիւն:

Թերևս ոչ բոլորովին անհիմն : Կուսակից Եկեղեցւոյ և Յունաց , սպարապետը չէր կրնար անտարբեր հանդիսատես մ'ըլլալ թագաւորին ուղղութեան : Բայց , լաւ հասկնանք , նա թագաւորին թշնամին էր , և ոչ հայրենաց : Հայրենիքը՝ թագաւորն չէ : Մուշեղ իր լուրթեամբը այս կարծիքը համոզման փոխեց :

Հայաստանի գլխատուելէն անմիջապէս վերջ , աւագանին խորհուրդի կը գումարուի : Այս փոզովքէն յայտնի կ'երևի թէ մեր նախնիք իրենց քաղաքական գրութեան կատարեալ գիտակցութիւնն ունէին : Որոշեցին Պապի մահուան վրէժը չհանել . որովհետև այս բանիս անձեռնհաս էին՝ զուրկ Պարսից օգնութենէն . ազդ մը՝ որուն կ'ատէին աւատականը գտնալ : Յունաց հետ ալ չուզեցին թշնամեանալ , որովհետև առանց այս երկուքէն մէկուն հովանաւորութեան գիտէին որ կեանք չունին¹ : Վճռեցին լուռ կենալ և վաղէտի կամքին թողուլ : Գիւսանադիտութիւնը ծափահարէ թերևս այս սրտումը , զոր զգացումը կը գատապարտէ :

Վաղէս Հայաստանի թագաւոր զրկեց , — 374 , — զՎարազդատ : Արդէն երկու տարի յա-

1. Բուզ . էջ 240 :

առջ փորձած էր զՊապ ի Տարնսն կալանաւորել , և տեղն այս նոր արշախօնին ճամբել¹ : Ըստ Բուզանդի՝ Վարազդատ սպանուած թագաւորին եղբորորդին էր² , Շապուհի արշաւանաց ժամանակ Յունաստան անգաւինած³ :

Քիչ անգամ սոհմային պատմագիրները կը միարանին անձնաւորութեան մը նոյն նկարագիրը տալու , ինչպէս Վարազդատի : Նա երիտասարդ է , և գերազանցապէս ունի իր հասակին կատարելութիւնքն ու թերութիւնքը : Բուզանդ կը գրէ իրեն համար « Էջ մանուկ յաւուրց , լի արութեամբ , կորովի ձեռօք , քաջ սրախ , — և ի մտաց թեթև , մանկաբարոյ , տղայահանճար⁴ » : Խորենացւոյ քով եղած զէպքերն այս նկարագիրը կ'արդարացնեն : Ոչ մէկ հայ , Տրդատէն ի վեր՝ հելլենական մարդարաններուն մէջ այնքան յիշատակներ թողած էր քաջարութեանց : Նա կայսերաց վստահութիւնը սեփականած էր ըմբշամարտի մը անթերի կըրթութեամբն և օգտակար ձեռնարկներով :

1. Տիեզ . Պատմ . Հտ . Բ . էջ 512 :

2. Էջ 248 :

3. Խորեն . էջ 463 :

4. Էջ 241 :

խաղիացուց Պիտա քաղաքին մէջ բռնամարտիկներու կը յաղթէ : Իսկ Եւլազայի Հեղիուպոլսին մէջ՝ գաղտնիներու : Գերմանական ազգոց ընդդէմ միուած ճակատներուն մէջ, անգամ մը հինգ նահատակ կը սպաննէ ետեւէ ետեւ՝ որիչ անգամ մ'այլ բերդի մը վրայ կը դիմէ, և նետելով տասնուեօթն հոգի յաջորդաբար պարիսպներէն վար կը թափթփէ¹ :

Վարազդաս մեծ ստուեր մը պիտի թողուր իր ետեւ, եթէ կորովին ուզդիչ մ'ունենար : Այսպէս նա բարի է, երբ Մուշեղն է իր խորհրդատուն, ինչպէս էր առաջին տարին : Մուշեղ իր կողմանէ միշտ նոր ծրագիրներ պատրաստելու հետ էր, որոնք միշտ հայկական ինքնուրոյնութեան աւելի հաստատութիւն մը և աւելի քաղաքակրթական ձկտում մը կու տային : Անկարելի է բաւականապէս ծափահարել այն ծրագիրը՝ զոր սպարապետը ներկայացուց յոյն պաշտօնէից և կայսեր : Անոնք թէև գործարեցին՝ բայց մատամբ, և բան բանէն անցնելէ վերջ :

Մուշեղ կ'ուզէր որ հոռմեական պետութիւնը՝ Հայաստանի իւրաքանչիւր գաւառին

1. Խորեն. էջ 464 :

մէջ, ըստ մեծութեան բնակչիւմ՝ երկու բերդաքաղաքներ կառուցանուի : Եւ այս բանս բոլոր երկրին մէջ թմրէ Պիտա, Գանձակ, ուր կը սխտէին պարսկական շահմանները : Խորքանշիւր քաղաքին մէջ՝ զինուորական իշխանութիւն մը հաստատիլ չոր պիտի ունենար իր առանձին պահակազօրը : Ինքնակալութեան լէգէոնները եթէ անբաւական էին այսչափ տարածութիւնը լեցնելու, կըրնար՝ մանաւանդ թէ պէտք էր արքունի թոշակով հայկական արձակազէնները պարենաւորել, և անոնցմէ նոր լէգէոններ կազմել, Յունաց ազամազիտական կըթութեամբ և տարազով : Բոլոր այս գաւառական զօրութիւնները պիտի կեդրոնանային նահանգական ընդարձակ, ամրապինդ մայրաքաղաքի մը մէջ, ուր պիտի նստէր զինուորական իշխանութիւն մը, գրեթէ հաւասարազօր Աստիոքի սպարապետութեան¹ :

Ահա ինչ որ իրականացնել ուզեց Թէոդոս փոքրը, Էրզրումը հիմնելով, բայց փոխուած էին հանգամանքները :

Ծրագիրը Մուշեղի սպանման պատճառներէն մէկն եղաւ : Պապի կատարածին հա-

1. Բուզ. էջ 241 :

մախոհ մը կասկածունիչ զատ, միշտ իսկ յունամու մը նկատուած էր: Յարութիւն առին հին ամբաստանութիւններն և հին փառասիրութիւնները: Գրեւածքիս մէջ տեղ մը ըսի թէ սպարապետներն ընդհանրապէս թագաւորներու դաստիարակներն էին: Վարազդատի դաստիարակը՝ Բաա Մահառունին, նախանձով մը կը դիտէր Հայաստանի երախակալը Մուշեղի կշտին: Գէշ մտածութիւններ ձգեց իր սանին միտքը, որոնց նա շուտով հաւանութիւն տուաւ, որովհետեւ բանսերթուկ էր: Բանսերթուկները հոգւոյ այն վիճակն է որ հակամէտ է միշտ ամէն խորհուրդի հետեւելու, առանց քննելու խրատառին յետամտածութիւնքը: Բանսերթուկութիւնը յառաջ կու գայ գատողականին ակարութենէն՝ որ յատուկ է մանուկներուն ինչպէս էր Վարազդատ:

Բայց սպարապետին դիւրին չէր յայտնի մահ մը պատրաստել. ուստի մտածեցին մահ մը մեքենայիչ:

Երեկոյ էր: Արքայական գահլիճը լեցուն էր ջահերու լոյսերով, և երաժշտութեամբ և ցնծութեամբ: Թագաւորը սեղան էր տուած բոլոր մեծամեծներուն: Համազամները, հին զօրաւոր զինիները իրար զիրար կը յաջոր-

դէին սեղանին վրայ, ուր սկուսեցներու մէջ ծաղիկներ կը բուրէին: Վարազդատ որ կը սիրէր այս քիչ մը յունական պատրաստութիւնքը, այն երեկոյ մտածկոտ էր, ժպիտը ցուրտ և բռնի: Գիշ կերաւ, և աւելի քիչ խմեց. անհանդիստ էր: Վերջապէս ոտք ելաւ, իրրիւ թէ ճեմիչ երթալու: Բոլոր տաճարն իրեն հետ ոտք ելաւ: Ասիկայ Մուշեղի մահուան նշանն էր: Եւ ահա վեց որոշուած զինուորներ աջ բազկէն, ուրիշ վեց ալ ձախ բազկէն բռնեցին զինք: Այս բիրտ և յանկարծական վարմունքը սթափեցուց զՄուշեղ, որ քիչ մը զուարթացած էր զինիէն: Վարազդատ տաճարի դուռն հասած էր, երբ Մուշեղի աչքերն հանդիպեցան իրեն, որ ըսել կ'ուզէին ինչո՞ւ է այս: — Ինչուն՞ Պապ թագաւորին գնա հարցուր, պատասխանեց Վարազդատ և դուրս ելաւ: — Ուրեմն ա՞յս եղաւ վարձք այն քրայինքներուն, զորս սլաքներով կը սրբէի: Բայց այսպէս հասաւ վրաս մահը. եթէ ձիւս վրայ հանդիպէր ...

Մուշեղն էր որ ինքն իր դամբանականը կ'ընէր, բայց կարճ եղաւ, որովհետեւ Բաա արդէն միտած էր նրանը հազազին մէջ՝ ուր շունչը սպառեցաւ¹:

1. Բուգ. էջ 242-5:

Իւրաքանչիւր դար անդժուութեան յատուկ ճաշակներ ունի: Բիւզանդական շրջանին աչքերը կը հանէին: Չորրորդ դարուն կը սիւրէին կեանքը վերցնել ընդ մէջ գինիին և երաժշտութեան, նոյն խակ այն անձին որու միակ հոգն էր հայրենեաց բարօրութեան համար արիւն և քրտինք թափել:

Սպարապետի մարմինն իր սունը դրկեցին: Մուշեղ արզէն առասպելական էր դարձած, գերմարդկային յատկութիւններով: Ընտանիքը չհաւատաց թէ մեռած ըլլայ այն անձը որ այնքան պատերազմներէ անխոց էր ելած: Իրենց աւելորդապաշա հաւատքով կարծեցին իսկ՝ եթէ մեռած ալ ըլլայ՝ պէտք էր յարութիւն առնել: Գլուխը իրանին կաւած՝ հանեցին դրին բարձր աշտարակի մը տանիքն՝ աւելի մօտ ըլլալու համար երկնքին՝ ուսկից սակայն երբէք չիջան առէգնները՝¹ լզելով վերստին ողբերկու գիակն, ինչպէս կը յուսային: Մուշեղ անմահացաւ, բայց պատմութեան մէջ:

1. Առէգ գրութեան ուրիշ երկու ենթաձեւեր ալ ունի. ալալդե և յարալդ. և այս երեք տեսակ գրութեանց համար, երեք ստուգաբանութիւն ունեցած է. 1. իբրեւ լիզողը Ալալի, 2. իբրեւ միշտ լիզողը, (յար = միշտ), 3. իբրեւ մարդ լիզողը (առ, ար = այր) որ աւմենն աւելի հաւանականը կ'երեւի:

Առէգները շներէ սերել աստուածներ էին. (Եղնիկ. էջ 98 տպ. վենետ. 1826) իրենց պաշտօնն էր ի սկզբան պատերազմի մէջ ընկած վիրաւորները լիզելով ողջնցնել (Եղնիկ. էջ 100): Հետզհետե՛ որչափ որ իրենց հաւատքը ժողովրդեան մէջ զօրացաւ, իրենց կարողութիւնն ալ մեծցաւ: Եւ անոնք յետոյ ոչ միայն վիրաւորները՝ այլ և մեռածները լիզելով կարող էին ողջնցնել (Հմմտ. Բուզ. էջ 245 տպ. վենետ. 1889, Խորեն. էջ 79 տպ. վենետ. 1827): Անոնք կ'ողջնցնէին միայն քաջ պատերազմողները (Բուզ. Անդ): Մասնաւոր արարողութիւն մը կար ասոնց վայրէջքը երկնքէն դիւրացնելու համար: Մեռելոյն գիակը կը զարդարէին (Խորեն. էջ 78, Բուզ. 245). յետոյ կը հանէին տան բարձրագոյն տեղը կը դնէին, աշտարակի մը ծայրը կամ վերնատան մէջ, (Խորեն. Անդ, Բուզ. Անդ) ապա կը սպասէին մինչեւ որ հոտէր: — Եղնիկայ տուած տեղեկութիւնը այս աստուածութեանց ծագումը կը լուսաբանէ. յայտնի կ'երեւի թէ ասոնք տեսակ մը կրթած շներ ևն, որ պատերազմներու մէջ ընկած վիրաւորները ինչպատէին, ինչպէս ամէն ատեն պատահած է: Հին մարդկութիւնն՝ որ ձկնու՛մ ունէր ամէն բան՝ զոմանս իրենց բարութեան զոմանս ալ իրենց չարութեան համար աստուածացնել, շունն ալ աստուածացուցած է իր հաւատարմութեան և հետազօտելու կարողութեան համար:

Շան աւելորդապաշտութեան հաւատքը շատ տարածուած կ'երեւի Հայոց մէջ: Այսպէս առէգներու հետ կապ ունին նաեւ այն շները, հին Ս. Բեռնարդեաններ, որ գացին գոտան ազատեցին զմանկիկն Սանտրուկ թագաւորը կորդուաց լեռներու ձեանց տակէն՝ ուր երեք օր երեք գիշեր թաղուած մնացեր էր իր Սանտոսայ ստնտուին հետ (Խորեն. էջ 239): Գողթան երգիչները

Հակազդեցութիւն ընդդէմ հոռոմականութեան. — Գե-
րեգարձ Մանուէլի. — Փոփոխ դեսպանագնա-
ցութիւնը. — Կարնոյ դաշտին հակառը:

**Մուշեղի մահը Մամիկոնեանց քաղաքա-
կան զոյնը առ ժամս կը փոխէ:** Իրենք որ

այս շներուն համար առասպելաբանեցին թէ «կենդա-
նի իմն նորահրաշ, սպիտակ, յաստուածոցն առաքեալ»:
(Խորեն. Անդ). Առլէզներու հետ հաւասարապէս կապ
ունին նաեւ Արտաւազդի հռչականունն հաւատարիմ
շները որոնք իրեն հետ խաւար վիճին մէջ իջած միշտ
կրծելով մաշեցնել կ'ողէին շղթաներն և իրենց տերն
ի կեանս դարձնել (Խորեն, էջ 287, Եղնիկ, էջ 105):

Առլէզներու հաւատքը հեթանոսութեան ատեն շատ
զօրաւոր եղած պիտի ըլլայ ժողովրդեան մտաց մէջ,
որ քրիստոնէութենէ վերջ ալ դեռ գարերով կը տեսէ:
Չորրորդ դարուն Մուշեղ Քաջակորովի ընտանիքը սաս-
տիկ կը հաւատար անոնց: Անկից վերջ ալ դեռ ռամիկը
շարունակեց հաւատալ, այնպէս որ Խորենացւոյ ատենը
դարբիններ կիրակի օրերն ալ քանի մը անգամ ուռը
սալին վրայ կը զարնէին որպէս զի Արտաւազդի շղթայք
ամբոնան և շները չկրնան մաշեցնել. և թէ ոչ պիտի
եղնէր աշխարհը կործանէր:

Առլէզներու պաշտամունքը քաղզէացիներէն մեզի
անցած կը համարուի, հետեւցնելով Խորենացւոյ այն
կտորէն յորում Շամիրամ Արայի համար կ'ըսէ «Հրա-
մայեցի աստուածոցն իմաց լեզուլ զվերս նորա, և
կենդանացի»: Քաղզէական հնութիւն մըն ալ գտած
են, ուր շներ նկարուած են իբրեւ աստուածներ: Բայց
ասոնք տկար փաստեր են և առլէզները զուտ հայկա-
կան ծագմամբ աստուածներ կ'երեւին:

յունական ազդեցութեան կուսակիցներն էին,
Պարսից կողմը կ'անցնին. հան էր որովհե-
տեւ վրէժխնդրութիւնը, որ սրբազան բան
մը նկատուած էր մեր նախարարներուն քով,
ինչպէս արդի բրտերուն: Երբէք հայերն
այսպիսի վիպող ժամու մը չէին հասած օչ-
նութեան Շապուհի, որ բոլոր իր երկաթն
թագաւորութեան ժամանակ շարունակ Հոռ-
մայեցւոց ազդեցութեան աճիլը տեսած էր:

Հոռմայեցւոց ազդեցութիւնը, որ Պար-
թեաց անկմամբ սկսած էր, քրիստոնէու-
թիւնէ վերջ ամբացաւ այն զաշինքով՝ զոր
կոնց Տրդատ Կոստանդիանոսի հետ¹: Քա-

1. Կաշնադրութիւնը յամենայն դէպս 325 թուէն
յառաջ եղած է: Յետագայ դարերուն մէջ այս դաշ-
նադրութեան վաւերագիր մը խարդախուեցաւ, որ
վերջի ժամանակներս նոյն իսկ դաշնադրութեան մը
գոյութիւնը կասկածելի ըրաւ: Բայց կասկածը անհիմն
է, քանի որ Եղիշէ որոշակի կը յիշատակէ. Տես. էջ
124, բոլորովին անկաս Ազաթանգեղի և Խորենաց-
ւոյ ազդեցութենէն: Բուզանդ դեռ աւելի պայծառ
կը յիշատակէ հետեւեալ տողերուն մէջ «Եւ օգնա-
կան և թիկունք լինէր (կայսրն), մանաւանդ զի զուխ-
առն յիշեալ զդաշնացն կոնլոց զերդմանցն հաստա-
տութեան, միջնորդութեամբ ի մէջ կայսերն Կոստան-
դիանոսի, և ի մէջ թագաւորին Տրդատայ» էջ 55:

նի որ Սասանեանց հարստութիւնը դահ չէր բարձրացած՝ Հայաստանի թաղաւորընտարութեան մէջ Պարսկաստանը գերակշիռ դերն ունէր: Բոլորովին հակառակը պատահեցաւ անկից վերջ: Հոռոմայեցին էր այլ եւս որ արքայ մը կը նշանակէր և կը ստիպէր արքայից արքայները որ ընդունին, պէտք եղած ատեն նաև զինու. զօրութեամբ: Սասանեանք երբէք Հայոց սրտերու վրայ կատարեալ ազդեցութիւն մը չունեցան. մերթ ընդ մերթ կուսակիցներ ունեցան միայն, որոնք շատ գիացան աւրել, բայց ոչինչ շինել: Լուցիկիներ էին ասոնք որոնք դեռ փայտը չբռնկած՝ մարեցան: Բայց հայ ժողովուրդը միշտ գէպ ի Պարսկաստան կը գիւմէր. կը սիրէր ոչ թէ սասանեանները, այլ պարսիկ ժողովուրդը. որովհետև շատ հասարակաց գծեր ունէր անոր հետ իր ծագման, իր լեզուին, իր նիստուկացին, իր վարքին և իր բարքին մէջ: Եթէ հոռոմեական ազդեցութիւնը, հակառակ խուժանին պարսկամուլութեան, չորրորդ դարում այնքան երկարատև և ազդեցիկ եղաւ Հայաստանին մէջ, շնորհիւ այն հանդամանքներուն է, որոնք ստիպած էին երկու զուգորդները միշտ հոռոմեական մնալ: Թագաւորն ստի-

պուած էր ինքնակալութեան յարուել, որովհետև անոր արժիւն էր որ իրեն կը հովանաւորէր: Հայրապետն ստիպուած էր Յունաց յարուել, որովհետև անկից կը վերցնէր իր հեղինակութիւնը, իր դաւանութիւնը, իր բոլոր մտաւոր և հոգեկան սնունդը:

Երկու կապերն ալ Տրդատէն կը սկսին « որ ապրեալ սնաւ յերկրից Յունաց, կը վկային մեր նախնիք, և ի ձեռք յագաւորեալ տիրէր նայրեկի աշխարհիս, այսպէս և զնաւատսն որ ի Քրիստոս՝ ընկալեալ ի սուրբ կախարհաւապետէն Հռոմայ »¹:

Եթէ չորրորդ դարու մեր երկրի և ժողովրդեան բարոյական, և քաղաքական վիճակը ծաղրանկարով մը պատկերել ուզենք, պիտի երեւակայենք հիւանդ հսկայ մը՝ որ զլուխը Յունաստանի գիրկը կը հանդիցնէ, և իրանը Պարսկաստանի վրայ կ'երկնցնէ:

Տրդատ իր գաշինքով զՀայաստան ընդարձակ պարիսպ մ'ըրաւ ինքնակալութեան արեւելեան սահմաններուն, ուր զարանած էր ամենէն զօրաւոր, ամենէն յամառ և միանգամայն ամենէն վայրագ թշնամին: Ինքնակալութիւնն ալ իր կողմանէ խոստացաւ վե-

1. Եղիշէ, էջ 123:

բամարտիկն ըլլալ այս պարսպին: Շապուհ
Սոաջին՝ սուրբի մը յարատեւութեամբ շարու-
նակեց իր նախորդներուն գործը. գալ և ծեծել
այս պարիսպը, ուսկից լէզէսնները յաջողե-
ցան զինք միշտ ընկրկել: Տարիներու բռնէն
վերջապէս վաստակարեակ՝ բանակցեցաւ Վա-
ղէսի հետ մէջերնին բաժնելու զՀայաստան,
ինչպէս խնձոր մը, որ երկարատեւ արիւնահե-
զութեանց միակ առիթն եղած ըլլայ: Կայսրը
բնականաբար մերժեց առաջարկը, քանի որ
զեռ իրենն էր տիրող կուսակցութիւնը՝ Վա-
րազդասն ի գլուխ: Շապուհ այն ատեն Մա-
նուէլ և Կոմսը՝¹ զորս իր արշաւանաց ժա-
մանակ գերեվարած էր, հայրենիք դարձուց՝
հաւասարմութեան խոստումն անելով: Մա-
միկոնեան երկու եղբայրները պարսկական
կուսակցութեան գլուխն անցնելով՝ մեծապէս
վնասեցին հոսմէականին: Սպարապետներու
սունը քաջ կը հակադէմք արքունականին:
Բուզանդ այլապէս կը պատմէ ասոնց զե-

1. Կիրակոս պատմիչը Մանուէլի եղբոր անունը փո-
խանակ Կոմս գրելու, ըստ Բուզանդի, Մամիկոն կը
գրէ. « Իսկ Վարազդատ խորհեցաւ. ապտամբել ի Թեո-
դոսէ և ձեռն տալ ի Պարսիկս. և հալածեաց զնա Մա-
նուէլ և Մամիկոն եղբայր նորա »: Կիրակ. տպ. վե-
նետիկ, 1865, էջ 13:

րեզարձն՝ որ քիչ մը աւանդալէսի երանդ
ունի: Ահաւասիկ:

Պարսիկներ պատերազմի մէջ են Բուշա-
նաց արշակունի թագաւորին հետ՝ որ Բաղճ
կը նստի: Իրանի բանակներուն՝ հայկական
պունդ մ'ալ կ'ընկերանայ, ձեւացած զե-
րուածներէ: Բախումը ձախորդ հետեւանք
կ'ունենայ. բոլոր պարսիկներ կը ջարդուին
առանց բոթարեր անդամ մնալու: Միայն
Կոմս և Մանուէլ ողջանդամ Շապուհի զե-
մաց կ'արձանանան: Արքայից արքայն կը
զայրանայ այս երկու անարեաց վրայ՝ որոնք
եկած են այնքան արիւններու մահը զուժելու,
և կը հալածէ իր երկրէն: Գեղեցիկ միջոց
գերիները փրկանաւորելու:

Երկու եղբայրները կը մեկնին զէս ի հայ-
րենիք: Երկուքն ալ անհեղեղք են և սկա-
յազունք: Ճամբան Մանուէլ չկրնար Կոմսի
հետեւիլ որովհետեւ ոտքը վէրք ունի: Կոմս
այն ատեն կը շալկէ այս անտանելի եղ-
բայրը, և օրը ատան հրասախ կարելով,
Պարսկաստանէն Հայաստան կը բերէ՝¹:

Մանուէլ տան մէջ մեծն ըլլալով², ինք-

1. Բուզ. էջ 245-5:

2. Բուզ. էջ 247, զՄանուէլ Եղբայր կը դնէ Մու-
շեղի. բայց էջ 246 կ'ըսէ թէ էր որդի Արտաշէնի:

զինք հրատարակեց տանուտէր, զոր Վարազդատ տուած էր Վաչէի, որ երկրորդ մնաց: Թագաւորէն անհրաման սպարապետ հրատարակեց ինքզինք՝ զոր Բատի տուած էր Վարազդատ: Ինչ որ ինձի փառանգութեամբ կ'ընկնար, արքայն չկրնար ուրիշի տալ, կը արամարանէր Մանուէլ: Յետոյ գեսպաններու ձեռքով յիշուցներ զրկեց թագաւորին՝ որ չգանդագեցաւ նոյնը ընել ուրիշ գեսպաններու ձեռքով: Հրատարակեց պարձեալ թէ Վարազդատ անյատուղ թողու զՀայաստան, բացատրելով պատճառները: Պատերազմ հրատարակեց վերջապէս, որ խմբուեցաւ Կարնոյ գաշտին մէջ:

Ճակատը զուստ ասպետական եղաւ: Վարազդատ արքունական բանակով Մանուէլեան գնդին կը սպասէր որ շուտով երեւցաւ: Նիզակներու անտառի մը մէջ՝ թագաւորը նշմարեց զսպարապետն որ իր առպագինեալ երկխարովը, իր վիթխարի հասակովը, ոտքէն ցզլուխ ամրակուռ զրահաւո-

Արդ եթէ Մուշեղի եղբայր Եւար, պէտք էր Վասակ գնէր իր հայրը: Բայց ինչ որ ես կըրցայ գիտել Բուզանդի մէջ, մամիկոնեանք սովորութիւն ունին եղբայր կուէլ երբեմն իրենց մօտիկ ազգականները՝ կամ տոհմակիցները, և քոյր կամ քոյրաթիւ իգական սեռը:

րուած, իր շքեղ և սիրական գէմքովը անմատոյց լերան մը տպաւորութիւնը գործեց իր երեւակայութեան վրայ: Այս հրէշին քովէն ուրիշ մըն ալ սկսաւ բարձրանալ, մագերին արիւնաթաթախ ու փոշտած, գէմքը տխեղժ, մարմինը մերկ ու տրորուած, ալ կանոգիքը խաւար: Ասիկայ իր մահն էր: Վարազդատ յարձկեցաւ երկուքն ալ սպաննելու. և Մանուէլի մարմնոյն վրայ անզրահ սեղ չգանելով, նիզակը բերնին մէջ մխրճեց: Մանուէլի բերնէն արիւնը առուահեռել սկըսաւ. խածնելով փրցուցած էր նիզակատէզը՝ կորսնցնելով իր առաջակողման ակոսները: Իսկ նիզակարունովը՝ մօտենալով, Վարազդատի գագաթը կը ծեծէր: Թագաւորը փախաւ: Վրան յարձկեցան, նիզակ ի ձեռին, հմայեակ և Արտաշէս, Մանուէլի որդիքը: Սպարապետն ետեւէն իր տոհմի ծխական պատուէրն ազգակեց. Այ, մի՛ լիւիք տիրապետուէր: Առիւծի մոնչիւնն զգաստացուց իր կորիւնները որոնք արագ արագ ետեւ դարձան: Արքունական բանակը Վարազդատի հետեւեցաւ փախստեան ճամբուն մէջ: Մանուէլեան գունդը շարունակեց զիրենք հալածել:

Գաշտին երես, խոտերուն մէջ, փոռած

էին խոց նախարարներ, խեղ սեպուհներ, զիակնացած զինուորներ, կարթակոտոր եւ ըխվարներ, խորտակուած վահաններ, և նիւզակներ և նետեր և դարգամանակներ : Մամիկոնեան սեպուհ մը եկաւ անցնիլ այս անդամաթիւերուն միջեւ : — Տէր Համազասպեան և զիս անս, ազաչեց ձայն մը : — Ո՞վ ես դու, կեցաւ սեպուհն իր արշաւասոյր ընթացքէն : — Գարեգին Ռշտունի : — Համազասպեան վահանաւորաց պաշտպանել հրամայեց, և ինք մարտիկաց ձին : Այնք իջան և վահաններով ծածկեցին նախարարը :

Քիչ վերջ եկաւ անցնիլ Գանուն, որ պեան էր մանուէլեան գնդի ասպարաւորներուն : — Ո՞վ է այդ և զուք ինչո՞ւ հոս իջեր էք, հարցուց պեար իր զինուորաց : — Ասիկայ Գարեգին Ռշտունին է, մենք ալ Համազասպեանի հրամանով իջած ենք, պատասխանեցին : — Ինչ. դարձեալ կ'ուզէ Համազասպեան իր Համազասպուհի քոյրն ասոր կնութեան տալ, կրկնեց Գանուն սուտերամերկ ձիէն վար ցատքելով : — Ակնթարթ մը վերջ Գարեգնի անդամները ցրուած էին դաշակն երեսը :

Հալածող գունդը դարձաւ բերելով կա-

լանաւոր Մանուէլի առջեւ Սահառունին, իր որդին, և զանոնք բոլոր՝ որ Մուշեղի մահուան դաւակցեցան : Բաաի զիմաց նախ իր որդին փողոտել տուաւ, յետոյ զինք, յետոյ միւս դաւաճանները : Վարազդատ Յունաստան փախաւ (377), Հայաստան Մանուէլի մնաց¹ :

Մանուէլ իշխանապետ. — Պարսից հովանաւորութիւնը կը խնդրուի. — Սուրէն մարզպան կու գայ և կը փախչի. — Բագրեւանդի կուր. — Աբշահ և Վաղարշակ արքայորդիք. — Մանուէլի մահը :

Գաթըրճեան խորենացոյ ժամանակագրութիւնը վերանորոգած ժամանակ, հինգ տարուան պարապօրդ մը կը գծէ 377-383, զոր ստուգիւ չգիտեր ինչով լեցնել : Գուտշըմիտ և Գելդէր Մանուէլով կը լեցնեն, որ, ըստ Բուզանդի տայր հրամանս աշխարհի

1. Բուզ. էջ 248-51 : Բուզանդ Վարազդատի Յունաստան փախչելէն վերջ, վրան ուրիշ բան չգիտեր : Կ'ըսէ թէ, և ասրեցաւ հոն որչափ որ ասրեցաւ : Խոենացի էջ 465, Վարազդատի երթը ինքնայտօար դնէլէն վերջ, կ'ըսէ թէ Թէոդոս երկաթի կապանօք Թուղիս կղզին զրկեց, որովհետեւ ուզած էր Հայոց թագաւորութիւնը Պարսից կողմ դարձնել :

փոխանակ րազաւորի¹ : Երկու գերմանացիները քիչ մ'ալ երկարածղելով Մանուէլի իշխանապետութիւնը կը հասցնեն մինչեւ 385 տարին² :

Բիւզանդիոն և Տիրսոն իրենց սրիչ վըտանդներով տանջուած , մուղան առժամս Հայաստանի բաժանումը , որուն կարգերը Մանուէլ խանդարելէն վերջ , վերահաստատել ձեռնարկեց : Նախարարութիւնքը խաղաղեց . Չարմանդուխա , Պասլի կինը , թագաւոր հրատարակեց , զինքն ալ երկու արքայորդուոց՝ Արշակի և Վաղարշակի խնամակալ : Աշխարհն հանգստացաւ , բայց ոչ Մանուէլ . տխուր գիտակցութիւնը միշտ առջեւն էր : Հայաստան ինքնիրեն կեանք չունէր , պէտք էր մակարոյժ մ'ըլլալ : Եւ սրովհետեւ անկարելի էր այլ ևւս կայսերական արծիւին տակ սպրիլ , որու ազգեցութիւնն այնքան կտարեցին , Չարմանդուխտի խորհրդով Տիրսոնի հովանաւորութիւնը գերակշիռ համարեցան³ : Ընդ հուս զեսպանու-

1. Բուզ. էջ 251 :

2. Հմմտ. « Բազմաբէկ » 1877 տարւոյն , էջ 113 . և Գեղղերի Փաւստոս Բիւզանդ , էջ 136 ըստ հայերէն թրգմ. Հ. Յ. Թորոսեանի :

3. Վենետկոյ 1889ի Բուզանդի տպագրին մէջ այս-

թիւն մը նախարարաց , Գարջոյլ Մախազնի զլուխ , կը հասնի առ արքայն արքայից , և կու տայ երկու հրովարտակ , մէկը Չարմանդուխաէն , միւսը Մանուէլէն , մէկն արքունեաց հպատակութիւնն է , միւսը բանակին : Այս ինքնամատոյց հպատակութեամբ կը զօրանայ Շապուհ , և Բիւզանդիոն լռելեայն Պարսից կը թողու բոլոր հայկական հողը քանի մը տարիներու համար :

Գեսպանութիւնը կը զանայ մեծապատիւ և մեծապարգև բերելով զՍուրէն՝ մարզպան , և 10000 զինուոր՝ պաշտպան : Սուրէն Շապուհի նուէրները կը մատուցանէ , որոնք են՝ թագեր Չարմանդուխտ արկնոջ և երկու արքայիշխանիկներուն համար , իսկ Մանուէլի թագաւորական պատմունձան , ոսկիարծաթ գարգմանակ , աշխարհաւանդ հանգոյց , լան-

պէս գրուած է . « Խորհեցաւ (Մանուէլ) խորհուրդ ընդ տիկնոջն , և կամեցաւ րիկունս առնել զարքայն Յունաց » : Բայց յետոյ այսպէս կը շարունակուի . « առաքեցին Չարմանդուխտ տիկնն Հայոց և սպարապետն Մանուէլ զԳարջոյլ մաղխազ , . . . առ րազաւորն Պարսից , զի ի նա ձեռս տայցեն , և զնա պաշտիցեն , և նմա միամտութեամբ ծառայեսցեն , և տայցեն նմա զաշխարհս Հայոց » : Յայտնի է թէ Յունաց սխալմամբ գրուած է վերը՝ փոխանակ Պարսից , որ ճշմարտն է , ինչպէս կը ցուցնէ ամբողջ պատմութեան ընթացքը :

Չապահանակ, շեկակարմիր խորան մը, երկնազոյն վարագոյրներով՝ և վրան արծուէնիչ:

Ոսկի շղթայներով կը կաշնաւորուին Չարմանդուխտ, Մանուէլ և նախարարները: Բայց փառապանծ գերութիւնը երկարատեւ պիտի չըլլայ, որովհետեւ Մերութան զեռ ողջ է խոտլութիւն ձգելու համար: Մամիկոնեան տոհմին փառաւորութիւնը այն թագաւորէն որուն այնչափ բանակները կոտրեց, հոգեմաշ հակադրութիւն մը կը կազմէր իր զգացումներուն հետ: Ինք որ բռան տարիէ ի վեր զոհած էր իր աստուածը, իր մայրը, իր կինը, իր հայրենիքը, իր անձը, զեռ և ոչ ազատ մուտք ունէր Հայաստան, որուն թագին կը սպասէր, և որ ահա իր նախանձորդին ձեռքը կ'ընկնար: Մերութան վճռեց Պարսկաստանէն ալ վրէժն հանել:

Եւ ահա օրին մէկը արծրունի նախարարը Մանուէլի կոյր հնազանդը կ'ըլլայ. ուրիշ օր մը սիրտը կը բանայ անոր. սիրտ մը զեղուն մելամաղձիկ և խորտակուած յոյսերով և զղջումներով՝ որոնք այնքան զօրաւոր են համակրութիւններ յարուցանելու: Ռւրիշ օր մըն ալ վերջապէս ինքզինք Մանուէլի անձին հոգածու ցըցուց: Սպարա-

պետի խելքը զլխէն թռաւ, և այն ատեն Մերութան ականջն ի վար փափսաց. Արքունիքէն հրաման եկած է Սուրէնի զքեզ հոս սպաննել, կամ ձեռներդ շղթայ, ոտներդ շղթայ դուռը զրկել: Բարեկամդ իր պարտքն ըրաւ, հիմայ քեզի կը մնայ քուկդ ընել:

Մանուէլ վայրկեան մ'իսկ չմտածեց թէ ինչ պէտք էր ընել: Յարձկեցաւ յեղակարծուց Պարսիկներուն վրայ, տասն հազարը կոտրեց, միայն Սուրէն միաձի կը ձողոպրի: — Լաւ կը զգայ մարդ որ վասակի և Մուշեղի շրջանները պիտի նորոգուին: Վասակ, Մուշեղ, Մանուէլ, — մի և նոյն երգչի մը երեք փառաւոր զրուագները կազմած են, նոյն գոյնով և նոյն քաջութեամբ: Յաջորդաբար Պարսկաստանէն կու գան իրենց բիւրերով Գուամնդ, Վարազ, Մոսկան, զորս Մանուէլ կանոնաւորապէս կը կոտրէ և երկարատեւ խաղաղութիւն մը կը հաստատէ:

Երեսնամեայ պատերազմը քաղաքական ինչ հանգամանաց մէջ օր կը սկսի, այնպէս ալ կը վերջանայ: Հայք՝ Հոռոմայեցուցմէ ձեռնթափ՝ կը պատրաստուին զիմադրել Պարսկաստանի:

Մերութան իր ձեռնարկը վերջապէս հրա-

շակերտով մը պրակելու համար, առաջնորդը կ'ըլլայ նոր բանակի մը զոր Շապուհ կը զրկէ Հայաստան: Արծրունի նախարարը մեկնելէն յառաջ կը խոստանայ արքայից արքային կամ Մանուէլը բերել կամ անոր զուխը:

Երբ Հայոց սահմանները կը մօտենան, Պարսիկ զունդերը Կործէից գաւառին մէջ կը ձգէ, և ինք իր սեփական գնդովն յառաջ կ'անցնի: Կովք գաւառին մէջ կանգ կ'առնէ, լրտեսներ զրկելու համար Մանուէլի բանակը: Մանուէլ Բագաւանի քովն էր բանակած. քիչ հեռուն Չարեհաւանդի աւերակները կը նշմարուէին, աւելի հեռուն ձիերը՝ որ կ'արածէին գաշտին մէջ, լուսնի լուսով:

Լրտեսները դարձան և այս բոլորը հաղորդեցին: Մերութան, ուրախութենէ զինով՝ երեսակայեց զՄանուէլ կապուած իր առջեւ վայրընկեցիկ, և անոր վարդանոյշ կիներ իր գերին: Ասիկայ վաղուան թողլով՝ ինք առ ժամս մտածեց ձիերը գրաւել: Եւ իր վաշտովը ճամբայ ելաւ լեռներու ստորոտէն: Լեռները շրջակայ գիւղացիներէն Եղջերք կը կոչուէին: Ճամբան անցորդներու հանդիպեցան: — Բազրեւանդ ուսկի՞ց կ'երթցուի, հարցուց Մերութան: — Եղջիւրներէն, պա-

տասխանեցին ուղեւորները: Տրամեցաւ Մերութան, չար գուշակութիւն մը, հեգնութիւն մը կարծեց այս պատասխանը և անցորդները քաշկուակ և ծեծել հրամայեց: Ինք յառաջ անցաւ: Հեռուն քաղեայններ տեսաւ. անոնց քով խոտորեցաւ ճամբէն իր բազըր փորձելու: Չարագուշակ քուէներ ելան իրեն: Արհամարհեց քաղեայններն և արօտալայրը զիմեց: Արօտատեղւոյն մէջ ձի չկար:

Բոլոր երամակը գիւղը մտուցեր էին: Բաւաւանի մէջ կենդանութիւնը մեծ էր. փողոցները կ'եռային մանուկներու բազմութեամբ՝ որոնք ափշած և նախանձոտ՝ կը զիտէին սեպուհներն որ ամէն բոպէ գուրս կ'եղնէին իրենց վահանովը, իրենց նիզակներովը, նետերով, աղեղներով, ծփուն գարգմանակներով, — կայարճակիրները՝ որ կը կրէին երազագներ, բազէներ և բարակներ: Մանուէլ սրսի կ'ուզէ եղնել և ուրախալից ժամը հասած է: Պատրաստ էին աշտանակելու, և ահա ահաբեկ գիւղացիներ գուժեցին թէ Մերութան գաշտն է, ընելիքը գիւցիր, Մանուէլ:

Մանուէլ գիւղի սուրբ Յովհաննու մատուր մտաւ, վայրկեան մը երկնքի արդարութիւնն և օգնութիւնը հայցելու համար,

և շուտով գուրս եղնելով պատուիրեց որ Վարազ լեռն երթան ամրանան, Չարմանդուխտ աիկինը, արքայշխանիկներն, բոլոր կնիկները և տղաքները: Վաչէի որդին, Արտաւազդ, անսասանց հրամանին: Տղայ մըն էր, գերծուած գլխով, ուր միայն քանի մը գիտակի փնջեր կը ծփային: Հայկական սուվորութեան մը համեմատ՝ մայրերն այսպէս կ'ընէին իրենց պզտիկ որդոց: Մանուէլ մտրակով ձեծել սկսաւ այս մերկ և անհնազանդ գլուխը, որ ցաւէն ազատելու համար զիջաւ վերջապէս:

Յետոյ դաշտ ելան և յարձակման նշանը տուին: Մանուէլ և իր նիզակահիցը Բաբել Սիւնեաց աէր, հոն գիմեցին ուր որ Մերութանի նշանները տեսան: Մէկուն գլուխը կտրեցին, նայեցան, բայց Մերութան չէր: Բացի Մերութանէն՝ ամէնքն ունէին իր նշանները: — Կը տեսնես, Բաբել, ըսաւ Մանուէլ, այս քանի անգամ է որ կը խարէ զմեզ այն կախարդը: Բայց ևս ուրիշ նշան մը գիտեմ: Չի հեծած ժամանակ երանը միշտ հեռու կը բռնէ թամբէն. ասոր ուշ գնենք: — Եւ ընդ հուպ կը ձանձնան զինք որ ծպտեր էր: — Յառս՛ջ, ա՛յ կախարդ, ազազակեց Մանուէլ, այս քանի մէկ զմեզ խարես: Ժամդ հասեր

է: — Մերութան պատասխանի տեղ նիզակը ուղղեց Մանուէլի վրայ: Երկու հսկայները զարնուեցան և ի միասին ձիերնէն վար գլուրեցան: Մանուէլի վարաւանդասպատները փութով զինք ձի հանեցին: Մերութան անշարժ մնաց, որովհետեւ Բաբել Սիւնին նիզակովը գետին էր վարսած զինք: Կտրեցին Արծրունի նախարարին գլուխը, որ այնքան արին և արցունք թափուելու պատճառ եւզաւ. գլուխ մը՝ ոչ բոլորովին թափուր հանձարէ և շնորհքէ:

Մերութանի գունդը ցրուեցաւ. հայերն հետապնդեցան զեւ կտարելու: Թշնամիներէն անոնք որ Եփրատի մօտէն կ'անցնէին յանկարծակի ցուրտ դիակ կ'ընկնային: Մերութանի նշանակիր մը թուփերուն մէջ հետազօտեց ծածկուած հսկայն, ու տեսաւ լոկ պատանեակ մը, կայտառ, անմօրուս, գեղեցիկ երեսով: Արտաւազդն էր զազատուկ պատերազմ մտած: Նշանակիրը բմծիծաղ մ'ըրաւ, նշանը նիզակին փաթմեց, և յառաջեց այս գեղեցիկ գլուխը ուտերէն վերցնելու: Արտաւազդ լարեց ազեղը, թուոց նետը՝ որ նշանակրի զրահները կարանէ կարան կարելով, հեռուն գետնին մէջ խրեցաւ:

Լեցուն աւարով և գոհունակութեամբ Ար-

տաւաղդ եկաւ Մանուէլի հետ միացաւ, Վարազ լինն երթալու: Թագուհին և բամբիշները՝ որ վերէն պատերազմը զիտած էին, անձկանօք այս դարձին կը սպասէին յաղթական: Երբ հեռուէն Մերուժանի գլուխը տեսան, զոր զինուոր մը երկայն ցըցի մը ծայրը կը կրէր, լաց ու կոծ մըն էր որ փրցուցին: Կարծեցին թէ Սամուէլինն է, որովհետեւ երկուքը շատ կը նմանէին: Բայց տիրեցան հաւասարապէս երբ ստուգեցին թէ Մերուժանին է. Աս ալ մեր կողայրէ և, ըսին: Բերին Գարջոյլ մաղխազին, և Վաշէի, Արտաւազի հօր՝ զիակները: Երկուքն ալ կուռի դաշտի մէջ ընկած էին:

Այն պարսիկները՝ որոնք Կորճայք մնացին, երբ իմացան Մերուժանի մահը, ետ դարձան՝ թողլով Հայաստանի խաղաղութիւն բազում¹:

Մանուէլ այլ եւս պատգամատու էր: Ժողով մը հրամայեց Կարնոյ մէջ, ուր գնացին արշակունի տիկինն, արքայիշխանքը, նախարարները, տանուտէրներն ու ըսլոր բանակը: Հոն երկու արքայիշխանաց հարսնիքը

1. Բուգ. էջ 258-263:

կատարեց: Արշակ իր Վարդանդուխտ աղջիկն առաւ¹, իսկ Վաղարշակ Բագրատունի Սահակ ասպետին² աղջիկը Սպեր գաւառէն: Ուրիշ ժողովքով մը թագաւոր հրատարակեց ՂԱրշակ և ՂՎաղարշակ երկրորդ թագաւորը³: Հուսկ հրովարտակ մ'ալ գրեց առ Թէոփոս՝ որու մէջ անոր պաշտպանութեան կը յանձնէր թագաւորն ու թագաւորութիւնը:

Լեցուն պատերազմական փառքով և իշխանութեամբ՝ իրեն ուրիշ բան չէր մնար բայց եթէ մեռնիլ: Եւ իւր մահը, եղական բացառութիւն գարուն սովորութեանն որ իր զիւցազները սեղաններու վրայ կը դաւաճանէր, մեծ եղաւ, ինչպէս իր կեանքը: Մահուան մահճին քով կանչեց ՂԱրտաշիւր, իր անդրանիկը, և տուաւ անոր իր սպարապետի վերջին պատուէրները. Մահուանէ բնաւ

1. Խորենացի, էջ 466, կ'ըսէ թէ Սեւեհաց Բարեկ նահապետի աղջիկը առաւ:

2. Բուգանդ չյիշէր ասպետի անունը. Խորենացին կը յիշէ:

3. Խորեն. էջ 466, երկուքն ալ հաւասարազօր կը դնէ: Եւ կ'ըսէ թէ գիտմամբ ըրաւ այսպէս, որպէս զի դժուարաւ միաբանին ապստամբելու: Խորենացի քանի մը հանգամանք տարբեր կը պատմէ. ըստ իրեն Թէոփոս Չարմանդուխտ տիկինը իր քով կը պահէ. և ՂԱրշակ ու ՂՎաղարշակ զօրքերով կը շրջէ և Հայս:

չվախել. — Պատերազմ տալ թշնամոյն
դէմ. — Յօժարութեամբ մեռնիլ հայ աշխար-
հին վրայ, եկեղեցեաց վրայ, բնիկ տերանց
Արշակունեաց վրայ : Այս պատուէրներուն
հետ յանձնեց միանդամայն իր կրկին իշ-
խանութիւնքը, Տանուաւթութիւնն և Սպա-
րապետութիւնը :

Տարածուեցաւ համբաւը թէ Սպարապետը
կը մեռնի. ընդ հուզ անոր մահճին շուրջը
շարուեցան թագաւոր, թագուհի, բոլոր նա-
խարարներն ու բոլոր իշխանուհիները : Ամէն
բերան իր գամբանականը կը յօրինէր. բայց
ամենէն ազդուն ու պերճախօսը Մանուէլ
ինքնին ըրաւ : Վերմակը մէկդի նետեց վրայէն
և ահա յերեւան ելաւ մարմին մը բոլորո-
վին սպիներով ծածկուած : Գրամաչափ տեղ
մը անխոց չկար : Լացաւ Մանուէլ ի յուշ
երբեմնի երխատարութեան, պատերազմե-
րուն, փառքին որ ահա տանջող սիրելիներ
էին գարձեր, հեռաւոր ու աժդոյն յիշատակ-
ներ : — Ինչո՞ւ չլիճակեցաւ ինձ, գոչեց
յանկարժ հիւանդ առիւծը, որ մանկութենէս
ի վեր համակ պատերազմեալու մէջ սնայ,
պատերազմի մըն ալ մէջ ընկնալ, զէն ի ձե-
ռին, մեր հայ աշխարհին համար, հայ ըն-
կերութեան համար, Արշակունեաց բնասե-

րանց համար, եկեղեցեաց համար, բարե-
կամութեան համար, — քան հոս անասնոյ
պէս սատկիլ : Թէեւ շատ յանդուգն յառաջ
կը նետուէի, այսու հանդերձ բաժին ելաւ
ինձ զվատրար մահ մահճացս մեռանել :

Յետոյ իր հաւատոյ դաւանութիւնն ըրաւ.
« Ես մինչեւ հիմայ ջերմ քրիստոնէութեամբ
եմ ապրած : Կը հաւատամ յարութեան մե-
ռելոց, ուստի հեթանոսաբար յուսահատ մի
ողբաք զիս : Ահա ինչ որ սովրեցուց մեզի
հայրապետն Ներսէս : — Մահուանէս վերջ,
ես չեմ կրնար հրամայել. բայց ով որ զիս
կը սիրէ, թող յիշէ զիս : Մահուանէ մի
վախնաք պատերազմեալու մէջ, ուր, աւաղ,
ես չմեռայ : — Աստուծոյ առջեւ աւելի մեծ,
աւելի պատուական բան չկայ, քան տալն
ողորմութիւն » :

Այս՝ և ինչ որ ասոնց նման զեռ բան
կայ, բոլորն ալ խօսեցաւ : Յետոյ իր կտակն
ըրաւ, ուր շատ բան կը ձգէր աղքատնե-
րուն, կարօտելոց, եկեղեցիներուն և մա-
տուաներուն : Յետոյ կը մեռնէր :

Երբ մեռաւ, ամէն մարդ մոռցաւ չկոծե-
լու պատուէրը : Դառնապէս լացին զինք ա-
զատք և շինականք առհասարակ : Լացին
զինք քաղցրութեանն համար, մարդասիրու-

թեան, հեղութեան, հանդարտութեան, ինամոտ բարերարութեան : Լացին իրենց զիւցազնը, իրենց սպարապետն և իրենց հայրը¹ :

Յունական և Պարսկական Հայաստաններ. — Բարձուսն երկու թագաւորութեանց. — Փորձեր վերականգնութեան. — Խառն զօրութիւնք :

Մարդու մէջ հոգեբանական երևոյթ մը գիտուած է, որ իր նիւթականին վրայ ալ կը տարածուի, և որ-հազուադիւտ բացառութիւնք անգամ չունի : Մեծ ճիգ մը կը տեսնուի պահպանելու իր սեփական ունեցածը, նոյնացնելու՝ կամ հակառակ սպարազային ոչընչացնելու իր շրջակայն, որպէս զի ազատ միջոց ունենայ տարածուելու, և յետոյ բարդելու և շինելու : Վերջապէս կու գայ յափարցումը, ձանձրոյթը, յոգնածութիւնը՝ որ բուն կը ծնանի լիութենէն, կարողութիւնները չափազանց լարուած պահելէն, և ամենազօրութենէն : Այն ատեն ահա բուն փափաք մը կը ախրէ մարդու լքանելու՝ ինչ որ յառաջ սկսած էր, քանդելու՝ ինչ որ

1. Չարմանք որ խորենացի բնաւ չձանձնար այրանք :

շինած էր, և թողուլ զինքը որ անկման խորը հասնի : — Ինչ որ կ'անցնի մէկ անհատի մէջ, նոյնը տեղի կ'ունենայ նաև քանի մը միլիոն անձերու մէջ՝ որ կը կազմեն սէրութիւնը :

Մանուէլի մահուանէն վերջ հայկական ընկերութիւնը հոգեբանական այս երկրորդ փուլին մէջ կ'ընկնայ : Միացած յոյն և սլաւոնիկ ինքնակալութեանց հետ, կ'աշխատի վասնելու ինչ որ շահած էր, քանդելու ինչ որ ունէր արդէն . մերթ կը ցնցուի, բայց ասոնք յետին ջղածութիւնքն են անհատի մը, որ թոյլ կու տայ որ զինք պանդաղաբար փոքրանն :

Շուտով կը մնանէր վաղարշակ, կը մնար միայն Արշակ՝ յանձնուած թէնդոսի ինամոտ, որ չգիտցաւ իր ազդեցութիւնը զօրացնել : Պարսկականները վերստին բազմացան և Գ. Շապուհէ թագաւոր ուղեցին իրենց, որ զիտսրով զրկեց, արշակունի մը, տալով անոր կին իր Ջրուանդուխտ աղջիկը, և պաշտպան զԶիկ իր գնդովը¹ : Երկու թա-

1. Բուզ. էջ 269. Փարս. էջ 19, Խոր. էջ 467 : Յետին երկու պատմիչները նախ թագաւորութեան բաժանումը կը գնեն, յետոյ խոսքովի գալը : Իսկ ըստ Բուզանդի առաջ՝ նախարարաց ինդրանօք՝ խոսքով կու գայ, յետոյ բաժանումը տեղի կ'ունենայ :

գաւոր ըլլալէ վերջ, Հայաստան ներքսապէս երկուքի բաժնուած էր. Թէոդոս և Գ. Շապուհ չղանդաղեցան արտաքին բաժանումն ալ ընելու, (383—5) այնքան մտածուած վաղէսի օրերէն ի վեր, տկարացնելու համար ազգ մը, որ աւելորդ ձանձրութիւն կուտար: Այն ատեն աշխարհք եկան Յունական և Պարսկական Հայաստաններ, որոնցմէ առջինին թագաւոր մնաց Արշակ, երկրորդին Խոսրով:

Բայց հանդամանքներն այնքան կնճոտ էին, որ երկու թագաւորներն հարկ համարեցան սրիրով պարզել խնդիրը: Նախ Խոսրովու բաժինը մեծ էր և գեղեցիկ¹: Նախարարներն որ Արշակի հետ գաղթած էին, մի առ մի թօթափեցան իրմէ դառնալու համար Խոսրովի բաժինը՝ ուր թողած էին իրենց ընդարձակ կալուածները: Գաղթող նախարարներէն ոմանք, Սուրէն Խորխոռունի, վահան Առաւելեան, և Աշխարար Գիւմարսեան, չմոռցան գողնալ Արշակի գանձերը մինչ Հանիէն ի Ծովս կը փոխադրէր: Յափըշ-

1. Հմմտ. Փարպ. 22-30, Բուզ. 271: Խոսրովու ընկած էր արեւմտեան նահանգները, ի մէջի սյունք Արարատ. իսկ Արշակայ Արեւելեան, ի մէջի սյունք Բարձր հայքը:

տակողաց ետեւէն կը վազէ իր զնորովը Սամուէլ Մամիկոնեան, և նեղը կը ձգէ: Վրայ կը հասնի Սահակ ասպետ, վաղարշակի աները, զՍամուէլ կը փախցնէ, և գանձերը Խոսրովի կը տանին: Արշակ պատերազմ կը հրատարակէ Խոսրովի դէմ: Բաղխումը Երեւել գաշտին մէջ տեղի կ'ունենայ, ուր Արշակ չարաչար կը յաղթուի: Ապերջանիկն և լաւագոյնը թագաւորներէն՝ արտամութենէ և հիւանդութենէ մաշուած շուտով կը մեռնի¹:

Յունական բաժինը այլ ևս թագաւոր չունեցաւ, այս արագ արագ բարձումը, շատ բնական եղաւ, քանի որ Արշակ յաջորդ չթողուց: Յունական Հայաստանը եղաւ յունական նահանգ մը, որ կոմսերով կը կառավարուէր²: Այնուհետեւ, կ'ըսէ Պրոկոպիոս, կայսրը զով որ կ'ուզէր զայն կը դնէր Հայոց վրայ, որ մեր օրերս ալ կուս կը կուտի: Կոմսէն զաս՝ ուրիշ մեծ մ'ալ կար որ կերպով մը նախարարաց գլուխն էր և ազգային ներկայացուցիչը: Առաջին գլուխն եղաւ Գալաոն՝ որ Արշակի ստրատելաւան էր:

1. Խորեն, 474-8: Բուզ. և Փարպ. Արշակի մահուան հանգամանքներն ի սպառ կը լռեն:

2. Խոր. էջ 478, և Պրոկոպ. Վասն շինուածոց. Գ. Գլ. Ա.

Հայաստանի արեւմտեան թագաւորութեան բարձումը նոր մտքեր արծարծեց պարսկական բաժնին մէջ. բոլոր նախարարները Խոսրովի կողմն անցան, Կամսարականն Գազանն ի գլուխ՝ զոր Խոսրով Արշակունի գրեց : Միայն Սամուէլ Մամիկոնեան՝ բռնելով աստնց բանակցութեան թղթերը, թէնդոս կայսեր կը դիմէ : Սամուէլ համախոհ չէ Խոսրովի՝ որովհետեւ սպարապետութիւնը իրենց տոհմէն առած էր :

Խոսրով մտածեց բաժանուած Հայաստանը դարձեալ միացնել. արդէն բոլոր նախարարներն իր հետ են . իրեն ուրիշ բան չէր մնար, բայց եթէ կայսեր դիմել : Յուսով որ թէնդոս պիտի օգնէ իրենց Պարսից բանակներուն գէմ, որոնք անտարակոյս պիտի արշաւէին մեր երկիրը եթէ ինք Հոռմէականաց կողմն անցնէր, գաղտնի հրովարտակներ գրեց Յունաց թագաւորին : Բայց թէնդոս չուզեց Երեսնամեայ պատերազմը և հին դիւանագիտութիւնը նորոգել : Ասկէ դատ Խոսրովի արարքը պարսկականներու աչքէն չվրիպեցաւ : Զինք ամբաստանեցին Գ. Շապուհի իբրեւ թէ « գաղտ ուխտ իւր և խորհուրդ ընդ թագաւորին Յունաց է, և միշտ հրովարտակօք և երթեւեկ պատգամաւ »

ւորօք խօսի ընդ նմա ի խաղաղութիւն¹ » : Շապուհ արդէն ծանրացասումն Խոսրովի գէմ որ զՍահակ անհրաման կաթողիկոս էր ընտրած (389), զուրը կանչեց : Թագաւորն անպատճառ գնաց, վստահ ինքզինք արգարացնելու հարցաքննութեանց մէջ² : Քնուութիւն չըրին և զինք ուղղակի Անյուշ տարին : Խոսրովու տեղ Շապուհ թագաւոր կը պսակէ անոր եղբայրը, Վաւապուհ³ :

Վաւապուհի երկարատեւ թագաւորութիւնը (392-414) խաղաղութեան ոսկեղար մ'եղաւ : Նախարարական աներուն մէջ նշանաւոր անուանց չենք հանդիպիր : Մ'եր հայրերը պատերազմներէ զուրս ուրիշ միջոց չէին գտնիր մեծագործելու : Վերաստեղծման թաղուն ճիգ մը կ'երեւի : Քաղաքական իշխանութիւնը ստուերական զրութեան մէջ տեսնելով, գաղափարն ունեցան նուիրապե-

1. Փարպ. էջ 31 :

2. Ճամբան Պարգեւ Ամատունի, ըստ Խորենացւոյ էջ 488, փորձեց զթագաւորն ազատել շղթայներէն, բայց ձեռք ընկնալով մորթաղերձ եղաւ :

3. Եղեշէ միայն փոխանակ Վաւապուհի Ստահրապուհ կը գրէ, զոր Մէք. Փորթուգալ, կազմուած կը համարի Ստահր գաւառի անունէն : Պարսիկք պատուոյ համար իրենց թագաւորական գաւառին անունը տուած են շայոց թագաւորին :

տութիւնը զօրացընել: Հայկական եկեղեցւոյն ինքնուրոյնութիւն տալու համար, անհրաժեշտ էր պատել զայն օտար լեզուաց ազգեցութենէն, որով ստիպուած էին վարել զպրոցներն և եկեղեցիները. ուստի հիմը դրին հայ գրականութեան մը:

Թագաւորութեան բաժանմանէն վերջ նուիրապետական իշխանութիւնը աւելի կը զօրանայ քան աշխարհականը: Որչափ որ արքունեաց մէջ զօրութիւնը կը սկսի տարարդնիլ, մեծ գէմքերը նուազիլ, եկեղեցին այնքան կը ներանձնանայ և այնքան փայլ մը կու տայ իր գէմքերուն: Ս. Սահակ արժանաւոր գլուխն է այս շրջանի եկեղեցւոյն:

Որդի Ներսէս հայրապետին ապրած 355—440¹, իր հօր ձեռքով ներմուծաւ յունական զպրութեանց մէջ՝ որուն ընդ հուպ շատ յոյներէն աւելի կատարեալ հմտութիւն ստացաւ: Նա չունի իր հօր բուն բնաւորութիւնը որ ընդհանուր քաղաքակրթութիւն մը կը մղէ բովանդակ Հայաստանի համար: Իր գործունէութիւնը կը սահմանափակուի

1. Ս. Սահակի մահուան թուականը որոշ կը նշանակեն. Խորեն. և Փարպ: Իսկ ծննդեան թուականին համար տես Հ. Ղեւոնդ Աւերանի Յուշիկը. Հա. Ա. էջ 313:

մանաւանդ Եկեղեցւոյ և Մամիկոնեան տան մէջ: Նա ազգին համար հայրապետ էր, իսկ Մամիկոնեանց՝ հայր: Իր միակ դուստրը Սահականոյշ, կին տաւ Համազասպի, որ այն ժամանակ տանուտէրն էր Մամիկոնեանց: Ասկէ զատ Վրամշապուհէ խնդրեց սպարապետութիւնը Համազասպի դարձնել, բայց խոհեմ թագաւորը, հակառակ այն մեծ յարգանքին, զոր կը տածէր առ Սահակ, յայտնեց թէ արքայից արքայէն անհրաման արամադրութիւնք չուզեր ընել: Սահակ յանձնարարական թղթերով Արտաշէրի կ'երթայ, և ընդհուպ կը դառնայ (393—5) բերելով հրաւարտակը, ուր Մամիկոնեանց թէ սպարապետութիւնը արուած էր, և թէ հինգերորդ կարգը նախարարական գասաւորութեան մէջ¹:

Բայց Սահակ հայրապետի ապարդիւն հրաշակերան էր այն զիւանազիտական զիրքը զոր բունեց Վրամշապուհէ վերջ, և այն հաստատամտութիւնը՝ զոր չձգեց նոյն իսկ փնասով իր անձին: Երեսնամեայ պատերազմին ժամանակ Ներսէս կ'ուզէր որ պատեւրագմը շարունակուի, քանի որ հայ մարդ

1. Խորեն, էջ 489:

կայ: Սահակ ալ կ'ուզէր որ թագաւութիւնը՝ թէև ստուեր, շարունակուի՝ քանի որ հայ ազգը կար: Ասոր համար նա երկրորդ անգամ մ'ալ կ'ընէ Տիսրանի երկայն ճանապարհը. թագաւոր ուզելու համար զԽոսրով՝ որ բանաէն ազատած՝ դեռ կ'ապրէր: Խոսրով վերադարձաւ Հայաստան՝ բայց իր հարց երկիրը մեռնելու համար: Իր վերջի թագաւորութիւնը հազիւ տարի մը տևեց:

Թագաւոր մը Հայաստանի մէջ, փուշ մ'էր խրած Պարսկաստանի աչքը: Նախանձով մը կը դիտէր նա յունարածինը՝ ուր թագաւորութիւնը այնպէս շուտով վերցուած, երթալով աւելի կը յունանար իր կրօնքով, իր լեզուով, իր բարքերովը: Ուրիշ ճամբով ինք ալ ուզեց նոյն տեղն հասնիլ: Յազկերտ Ա. թագաւոր զրկեց իր Շապուհ¹ որդին, իբրև յաջորդ Խոսրովի: Արքունիքը իրանացնելով՝ նա կը յուսար թէ Հայերն ալ պիտի յարուին իրենց « հանապաղ խօսիւք ընդ միմեանս և ընդեկական բարեկամութեամբ ի գրօսմունս որոտց, ի խաղս որ լինին ի միջի նոցա. այլ և ամուսնութեանց տուրեւտուիք »: Ասոնք հաշիւներն էին կա-

1. Խորեն. էջ 502, Փարս. էջ 51:

թնալաճառ կնոջ: Հայեր անյապաղ պիտի հալածէին պտակաւոր սասանիկն՝ եթէ զօրազլուին՝ Համաղասս²՝ նոր մեռած ըլլար. առ ժամս բաւականացան ծաղրի առարկայ լոկ ընելով գայն, որ՝ ինքզինք միշտ խոնարհած զգալով, ի լուր հօր մահուան Պարսկաստան փութաց թագը ժառանգելու: Հազիւ հազիւ հոն հասած՝ պալատականք զինք սպաննեցին:

Նոր պատգամաւորութիւն մը՝ Համաղասս պի որդին վարդան ի գլուխ, վրամէն թագաւոր մը կ'ուզէ Հայաստանի: Վրամ զԱրտաշէս կը զրկէ (422) որ վրամշապուհի որդին էր և 18 տարի ունէր¹:

Արտաշէս վերջակէտը դրաւ արշակունի թագաւորաց շարքին. իր վեցամեայ թագաւորութիւնը տժգոյն վերջալոյս մը կը ներկայացնէ: Ինք ուրիշ բան չընե՛ր բայց եթէ սիրոյ մէջ ապրիլ: Անկարելի է հաւատալ՝ որ նախորարներն ուզած ըլլան թագաւորութիւնը վերցնել պարզապէս Արտաշի² ի գամուլութեան համար: Եւ սակայն ասիկայ

1. Փարս. էջ 52. Խորեն. էջ 514:

2. Արտաշի² Արտաշէսի ուրիշ անուն մ'է՛ զոր Սասանեանք զրած էին:

միակ պատճառն է զոր նշանակած բլլան պատմադիրները: Ի զուր Սահակ հայրապետ թափեց իր բոլոր պերճախօսութիւնը, իր բոլոր կրօնական ազդեցութիւնը և իր բոլոր արցունքները, նախարարներն իրենց խորհուրդէն ետ կեցնելու: Ասոնք միահամուռ վրամէ խնդրեցին վերցնել թագաւորութիւնը, և հայրապետէն ալ կաթողիկոսութիւնը: Վրամ 429ին վեհմիհըշապուհ մարզպան զրկեց, Բրքիշոյ ալ կաթողիկոս. մէկը պարսիկ էր, միւսն ասորի¹:

Տիեզերական պատմութեան մէջ չկայ թագաւորութիւն մը, որ այսպէս համակամ, առանց ցնցումներու, լռելեայն հոգին աւանդած բլլայ: Պատճառը պարզ է: Զօրավար մը չէր որ մեռաւ. թոքախտաւոր մըն էր որ շիջաւ: Իր մահը յանկարծական և հանգիստ եղաւ. երկարատեւ և անզուժ եղաւ իր հոգեվարքը:

Կ'ըսեն թէ հարուածը կերած ատեն մարդ ցաւը չզգար. պէտք է քիչ մ'ատեն վրան անցնի: Հիմայ մեզի կը մնայ այս ցաւին լացուկոծը ուրուաղծել:

1. Խորեն. փարպ. Բրքիշոյէն յառաջ Սուրմակ արծկեցին կը նստի որու կաթողիկոսութիւնն հազիւ տարի մը կը տեսէ:

Նախարարներ Սահակ հայրապետին իրաւունք տուին՝ բայց ոչ: Հասկցան թէ աւելի լաւ է հիւանդ շուն մը, քան սատկած առիւծը: Յառաջակողման Ասիոյ քրիստոնեայ բոլոր ընկերութիւնները ոչընչացման վտանգի մէջ կը տեսնեն և չեն կրնար օգնել. որովհետեւ Յազկերտ Բ. մեծ հարուած մը տուաւ Հոռմայեցոց՝ զոր ոչ ոք կրցաւ դարմանել¹: Ու Հոռմայեցի զինուորէն վազած արիւնը բոլոր Ասիոյ քրիստոնեայ ազգերը կը զգային, և անոր հետ կը ակարանային: Հոռմեական հիւրան ամբեցնելէն վերջ, Յազկերտ ուզեց իրացնել համիրանացման վաղուց մտածուած գաղափարը: Իր նախնիք քաղցրութեամբ փորձեցին՝ չյաջողեցան, ինք ուզեց բռնութեամբ զլուխ ելնել: Իրեն օգնական ունեցաւ մեծ հազարապետ մը, Միհրներսէհն, պարսիկ Աննիբաղը Հոռմայեցոց և քրիստոնէութեան:

Դժբաղդարար Յազկերտի բռնութեանց տակ ամենէն աւելի մեր աշխարհը հեծեց: Եւրոպացիք կ'ըսեն թէ Արեւելքը յաւիտեան կ'է իր փոշոյն և իր հանգամանաց

1. Թէոդորեա. Ե 39. Եղեշէ էջ 12-13. Պրոկոպ. պարս. Պատերազմ. Ա. 2:

մէջ. և իրաւցնէ Հայեր հիմայ ինչ զիրք որ
ունին՝ նոյնն էր և հինգերորդ դարուն: Քրիս-
տոնեայ ժողովուրդներէն իրենք էին ամենէն
աւելի բազմաթիւր, ամենէն աւելի հարուս-
տը, զօրաւորը, քաղաքակիրթը: Իր իրա-
նացումը հարկաւորապէս իրեն հասնէն կը
ձգէր միւս բոլոր արուարձանեայ ազգերունը:

Հայոց անաշխատ ընդունելի ընել տալու
համար մազդէականութիւնը, մտածեց նախ
տնտեսապէս երկիրը ազգացոցնել՝ որպէս զի
որ և իցէ ըմբոստացում անկարելի ըլլայ:
Այս նպատակաւ զԳինշապուհ Հայաստան
զրկեց՝ որ շատ հաւատարիմ գանուեցաւ իր
առաքելութեան: Նախ հանեց վահան Ամա-
տունին՝ որ իր հազարապետութեան պաշ-
տօնին մէջ իբրեւ հասարակաց հայր էր նկա-
տուած: Անոր տեղ պարսիկ մը բերել տուաւ,
և ուրիշ մոզպեա մ'ալ իբրեւ դատաւոր աշ-
խարհին: Բանասարկութեամբ նախարարներն
իրարու հետ դժտեցուց. տիրելու համար կը
բաժնէր: Եկեղեցւոյ վրայ աւուրք դրաւ, և
ընդհանրապէս բոլոր հարկերը ծանրացուց,
լեռներուն, դաշտերուն, անտառներուն: Ոչ
միայն շէն տեղերու համար հարկ կ'առնուին,
այլ և աւերակներուն. և ուսկից որ հարիւր
դահեկան պէտք էր առնել, կրկին կ'առնէին.

հինաբար կը յափշտակէին, նախատելով և
ծեծելով: Այս բոլորը կ'ընէին հայկական ըն-
կերութիւնը և եկեղեցին քայքայելու համար.
կ'ուզէին անուղղակի մղել զիրենք մոգերու
կրօնքին: Բայց Հայեր կը վճարեն բոլորը՝
մինչեւ զարմացնելու իրենց հարստահարիչ-
ները՝ որոնք չէին ըմբոններ թէ ինչպէս դեռ շէն
կը կենայ երկիր մը՝ ուսկից այսչափ դրամ
կը հանէին¹:

Ահաւաստիկ շարք մը աղիտաբեր յօղուած-
ներ, զորս թագաւոր մը, թէեւ ստուեր,
կ'ոչընչացնէր դեռ: Հայեր իրենց սխալ քայլը
անդրադարձան, և իսկոյն առջեւն առնելու
համար՝ մտածեցին վերականգնել թագաւո-
րութիւնը:

Անկումէ մը վերականգնելու ուրիշ ա-
ւելի նպատաւոր շրջան մը չկայ մեր պատ-
մութեան մէջ, քան զայս: Խնդիրը դեռ տաք
էր. հազիւ քսան տարի կար որ Արտաշէր
թատերաբեմէն քաշուած էր: Հին կարգերը
դեռ բոլորովին չէին խախտած. օրինաւոր
բանակ մը կար, և միջոցներու ոչ մէկ պա-
կասութիւն: Ասկէ զատ, մեր պատմութեան
մէջ եղակի դէպք, բոլոր ժողովուրդը ոգեւո-

1. Եղեշէ, էջ 39-40:

րուած է սուրբ գործին: Բոլոր միւս զօրու-
թիւնները, նախարարական, եկեղեցական,
կու գան ժողովրդեան միշտ նորարծարծ կրա-
կին մէջ կը ձուլուին, կը խառնուին: Ազա-
տութեան հարցով կը հետաքրքրուին գիւ-
ղացիները, կանայք և տղաքները: Մեր պատ-
մութեան այս շրջանը շատ թարմ մնաց,
այնպէս որ ազատ կը զգամ գիւս մասնա-
կան զիպուածներու նկարագրութեան իջնել,
այնքան ներկայ է գեւ հիմայ այ ամենուս
մտաց առջեւ: Թարմ մնաց՝ որովհետեւ շատ
շատ ժողովրդական եղաւ. ժողովրդեան ա-
մէն գասակարգերը հոն հնչեցուցին նաեւ
իրենց զայրոյթը և իրենց ձայնը՝ հակառակ
ուրիշ կոիւններու — ուր միայն իրենց արիւնը
կը թափէին:

Եւ գերազգաբար պիտի չյաջողին. որով-
հետեւ միութիւն կը պակսէր: Միջոցներու
ընարութեան մէջ կը բաժնուին իրարմէ:
Գարձեալ յերեւան կու գան պարսկական և
յունական կուսակցութիւնները: Առջինները
կ'ուզէին թագաւոր մը Պարսկաստանէ կու-
զել, կեղծելով գէթ առ ժամս իրենց զգա-
ցումներն և իրենց կրօնքը: Գիւղացին քիչ
յարուած էր ասոնց. իսկ եկեղեցականներէն
միայն ասորական կուսակցութիւնն անցած

էր այս կողմը: Նուիրապետութեան մէջ այս
բաժանումը կազմուած էր ազդեցութեամբ
քանի մը ասորի կաթողիկոսաց և մասնա-
ւորապէս Պարսկաստանի՝ որ եկեղեցական
ասպարիզին մէջ յառաջ կը քաշէր ասորական
զարութեան սիրողները: — Պարսկական-
ներու գլուխն էր Վասակ: Վասակ բոլորո-
վին զուրկ չէր գիւանադիտութենէ. բայց
զուրկ ռազմագիտութենէ՝ չէր կրնար բանակի
մը գլուխն անցնիլ: Ասկէ զատ իր սեփա-
կան հաշիւներն ունէր. իր յետամտածու-
թիւնն էր թագաւորութիւնն՝ առ որ կ'ուզ-
զէր բոլոր իր ձեռնարկները, միշտ ի վնաս
հայրենեաց և ժողովրդեան: Առ ժամս ամէն
բան զոհել կ'ուզէր իր փառասիրութեան,
յետոյ իր արքունական գաւազանի հարուա-
ծով մը զամէնքն ալ յարուցանելու համար:
Իրեն՝ կաշառով կը ծառայէին և ոչ սիրով.
քանի մը բան շահեցաւ իր անձին, բայց
կորսնցուց ժողովուրդը որուն վրայ պիտի
թագաւորէր: Երկրիմի ընթացք մը բռնած
էր. առ երես կը խրախուսէր յունական-
ներն՝ ազգին սիրելի ըլլալու համար: Միւս
կողմէն՝ գաղտնի թղթերով կը ջանար ու-
ծացնել յոյներն և արուարձանեայ զաշնա-
կիցներն:

Երկրորդ կուսակցութիւնը կ'ուզէր նոյնը ընել Հոռոմայեցոց օգնութեամբ : Դիսպաններ իսկ կը զրկեն Կոստանդնուպոլիս հին դաշինքները նորոգելու : Հոռոմական են ժողովուրդը, եկեղեցին, և նախարարներու կըրթուած մասը : Իրենց գլուխն է Վարդան, թոռ Սահակ հայրապետին, և արդէն սպարապետ : Մեծ հայրապետի յատուկ գուրգուրանք մը՝ որով մամիկոնեանց էր կտակած՝ մեռնելու պահուն իր բոլոր կալուածները, օրհնութիւններն և նշխարները, զինք սիրելի ըրած էր ամենուն . կրթուած միայն, խիզախ, ոսոքամտորձ և յանձանձող, ոչ մէկ զիծ չպակսիր իր սպարապետի նկարագրին մէջ . ասոր համար ալ բանակը զինք կը պաշտէ : Սակայն նա տարտամ է, ոչ այնքան նկարագրի մը թերութեանէն՝ որքան ձեռնարկին անյաջող ելքէն զոր չափազանց պայծառ կը տեսնէր : Յոյները ձեռնթափ կ'ըլլան իրենցմէ, առանց որոց նոյն իսկ թագաւորութեան ատեն ոչինչ էին : Քրիստոնեայ հասարակութեանց դաշնակցութեանէն զուրտ կը մնան, Հայաստանի արուարձանեայ կարեւոր նահանգներ, ինչպէս են Աղձնիք, Կորդուք : Երկպառակութեամբ տկարացած բանակը, աւելի կը նուազի պատերազմելով

Աղուանից համար, որոնք սակայն՝ հակառակ դաշնակցութեան՝ իրենց կարգին չմեռան Հայոց համար, ինչպէս նաեւ Վիրք և Հոնք : Դաշնակցութիւնը Վասակ քայքայեց, իր գաղտնի և կեղծ նամակներովը : Չթուղուց և ոչ իսկ յունարաբանի հայերուն օգնութեան գալ : Յունարաբանի կամ ստորին Հայոց սպարապետն էր ուրիշ Վասակ մը : Այս Վասակն այն մամիկոնեաններէն էր՝ որոնք Յունական Հայաստանի մէջ մնային¹ :

Ուստի Վարդան ուրիշ բան չկրցաւ ընել, բայց եթէ իր արիւնը թափել (451) Արտազու մէջ : Իր մահը հարկաւորապէս իրեն ետեւէն ձգեց և իր նախանձորդինը : Վասակի դատաստանը մանրամասն և սաստիկ եղաւ, ինչպէս վերջին դատաստան մը : Հարեւաւոր թղթեր՝ իր վարագագիր մատանեաւ կնքուած, հաստատեցին իր բոլոր նենգութիւնքը : Խեղճ եղաւ իր մահը . աւելի խեղճ իր անունը, Վասակ մեր լեզուի մէջ հոմանիշ է մասնչի :

Արտազու կուէն վերջ անիշխանականութիւնը կը տիրէ երկրին մէջ : Ամէն կողմ յուսահատ և կատաղի պատերազմ մը կը

1. Եղիշէ. էջ 162:

մղուի, և երկիրը օրէ օր կը քանդուի: Պարսիկները գրեթէ ստիպուած էին ամէն գիւղ և ամրոց մի առ մի պաշարել և նուաճել: Մասնական պատերազմի մը մէջ որ մղուեցաւ ի Տայս, Հայք յաղթութիւնը կը տանին կորսնցնելով միայն մէկ հոգի, բայց զօրավարը՝ զՀմայեակ՝ Վարդանի եղբայրը: Երկիրը խռովելու համար այնքան նեղութիւն չզգաց Պարսկաստան, որքան հիմայ խաղաղելու: Պատերազմի հետեւանքներն ամենէն աւելի ինք զգաց. բանակէ մը զատ՝ նա անապատացուց և այն աշխարհն ուսկից ամենէն աւելի տուրք կը հանէր, կորսնցուց վստահութիւնը իր ամենէն գործունեայ և ամենէն քաջ հպատակներուն: Ուստի և զայն վերստին շահելու համար ստիպուեցաւ վերցնել հարկերը, ազատ թողուլ կրօնքը, և աւելի քաղցրութիւն և մարդասիրութիւն ցուցնել: Ահա ինչպէս որ պիտի վարուէր Ատրորմիզը իր մարդպանութեան ատեն:

Հայաստան ալ ըստ բազում գլխոց վնասուեցաւ. կորսնցնելով իր գործող հասակը՝ զոմանս պատերազմներու մէջ, զոմանս գերութեան. իր ուսեալ եկեղեցականները, որք օտարութեան մէջ գլխատուեցան, իր զրամը,

իր շինուածները, և որ աւելի մեծն է՝ իր նկարագիրը: Այլ եւս այն համարձակութիւնը չմնար, կը սկսի գլուխը ծռել հարուածներու տակ: Կը մթազնէ իր մեծ գաղափարները, այլ եւս թագաւորութիւն մը չէ որ կ'երազէ. իրեն իղէալ կը դարձնէ մարդպանութիւնը: Եթէ այս յետինը յաջողեցաւ ձեռք բերելու, դարձեալ շնորհիւ Մամիկոնեանց է:

Մամիկոնեանք ալ շատ տարիներ կը սմբին. անոնք որ պատերազմէն ազատեցան, բանտուած էին հեռաւոր Պարսկաստանում, Համազասպ, Արտաւազդ և Մուշեղ՝: Վարդան՝ իր Դսարիկ կնոջմէն ուրիշ զաւակ չթողուց բայց եթէ զՇուշան՝ որ Վաղդէնի հարուածներուն տակ սրբուհի մը պիտի ըլլար: Բայց Չուրիկ, Հմայեկի կինը, չորս կորիւններ կը մեծցնէ, Վահան, Վասակ, Արտաշէս և Վարդ: Անդրանիկը, նրբամտութեան և երկայնամտութեան ուժով, կը յաջողի վերջապէս ինքզինք մարդպան ընել տալ որ այն ատեն Հայաստանի մէջ բարձրագոյն իշխանութիւնն էր (484)²:

1. Եղիշէ. էջ 342

2. Փարպ. 546

Բայց Վահան իր նկարագրին մէջ արդէն Բուզանդի մամիկոնեան մը չէ . կը պակսի իրեն այն անկեղծ , մեծապէս այրական և համարձակ բնատրութիւնը զոր կը սիրենք Մանուէլներու , Մուշեղներու , Վասակներու , Վաչէներու և Արտաւազգներու մէջ : Մամիկոնեաններ՝ որ յառաջ ասպետ էին , Վահանով դիւանագէտ կ'ըլլան :

Մամիկոնեանց դերը հայ մատենագրութեան մէջ . — Ս . Մեսրոբ . — Իր կեանքը . — Գրոց գիւտը : — Իր ազդեցութիւնը . — Իր մահը :

Մամիկոնեանք մեծ դերը խաղացին մեր մատենագրութեան սկզբնաւորութեան և զարգացման մէջ : Պատերազմներու մէջ շատ անգամ հայ ազգը փրկած էին սրով , նոյնը կը շարունակեն ընել զբոլոր :

Մեր գրականութեան հայրը Մեսրոբ՝ մամիկոնեան է , ինչպէս կ'անդրադարձնէ Գաթրըճեան : Իր հօր անունը՝ Վարդան՝ նոյն ցեղին յատուկ անուն մըն է . ուրիշ ցեղի մէջ բնաւ չենք հանդիպիր այս անուն : Մամիկոնեանց կալուած է նաեւ երկիրը Տարսն՝ որու հացեկաց գիւղին մէջ կը ծնանի 361ին : Այս հաստատութիւնը մեր մատենագրութեան քանի մը երեւոյթներուն վրայ մեծ լոյս կը սփռէ : Այլ եւս դժուարութիւն չմնար՝ ըմբռնելու համար թէ ինչու մեր Եգարու պատմիչներն առհասարակ Մամիկոնեան տոհմին բարբառողներն են , բացառելով Խորենացին , որ այսու իսկ թերեւս յետագարեան մ'ըլլալու կարծիքին նոր փաստ մ'ալ կ'աւելցնէ : Ասիկայ երախտագիտական պարտք մըն էր առ իրենց վարդապետը Մեսրոբ , հաճոյք մը Սահակ հայրապետին , որ , ինչպէս տեսանք , առանձին գուրգուրանք մ'ունէր նոյն ցեղին վրայ : Աւելի զօրաւոր պատճառ մ'ալ գեւ կայ . գրողներէն շատերը մամիկոնեան էին , որովհետեւ Ս . Սահակ աւելի փոյթ կը տանէր զանոնք ուսմանց մէջ հրահանգելու : Հայ մատենագրութեան առաջին աշակերտներէն մէկն ալ եղաւ Կարմիրն Վարդան¹ : Ամէն տարակոյսէ հետո է թէ սպարապետի երգիչն ալ՝ Եղիշէ , նոյն ցեղէն է , որ իր պատմութիւնը գրեց Դաւթի երիցու մը խնդրանօք՝ հաւաւսարապէս նոյն ցեղէն :

1. Առեալ երանելոյն Սահակայ զՄամիկոնեան ուրեքն իվարծս վարդապետութեան պարապեցուցեալ , որոց առաջնոյն Վարդան անուն էր : Կորիւն . էջ 23 , ըստ 1894ի տպագրին Վենետոյ :

Մամիկոնեանց քով ուսումնական կրթութիւն մը ընդհանուր եղած էր, և նոյն իսկ սրի մարզոց մէջ տարածուած: Վարդան շատ հմուտ և ընդել էր գրոց¹: Նա կարգաւորեալ ճառ մը գիտէ ընել իր զինուորակիցներուն, որ իր քրիստոնեայ զգացումներուն մէջ ոչ նուազ ճարտարախօս է քան բանախօսութիւն մը կեսարու կամ Պերիկլէ: Եւ պատերազմի հսկման զիշերը նա Մակարայիցուց զիրքը կը կարգայ², ինչպէս երբեմն Բրուտոս՝ փարսագեան ճակատի հսկման, իր Պողիբիոսը:

Իսկ զԲուզանդ կրնանք մամիկոնեան բարդը մականուանել. այնչափ հմուտ է անոնց նոյն իսկ առանին արարքներուն՝ որոնց վըրայ այնքան սիրա ու կրակ կը սփռէ: Եթէ ոչ մամիկոնեանց ցեղէն՝ բայց անոնց տունը մեծցած, և անոնց սլուով մատենագիր մ'է նաեւ Փարպեցի: Որչափ ալ ստոյգ ըլլան այս հաստատութիւնքը, ևս կամք չունիմ հոս մատենագրութեան մը պատմութիւնը սկսելու, որ պիտի պարփակէր ամբողջ Երկրը, զոր Ոսկեղար կը կոչենք: Մամիկո-

նեանց մատենագրական արժանիքը բարձր քանդակելու համար, պիտի բաւականանամ միայն Մեսրոբի կեանքն ու գործը ստուերագրելով:

Ս. Մեսրոբ լաւ ժամանակ աշխարհ և կած էր ուսումնական կրթութիւն մը ստանալու համար: Ներսէս հայրապետ, որ շատ հաստատութիւնք կանգնած էր ցաւազարնեալուն ի շնորհս, շատ հաստատութիւնք ալ կանգնեւ էր մանկութիւնը կրթելու համար: Դպրոցներուն մէջ իրբու լեզու, կը սովորեցնէին ասորերէնը և յունարէնը, երկու լեզուներ՝ որով եկեղեցւոյ և տէրութեան պաշտամունքը կը կատարուէին: Պարսկերէնը միայն քաղաքական իրաց մէջ կը գործածուէր: Ասորերէնը աւելի արեւելեան գաւառներուն մէջ մշակուած էր, որ Պարսից ազդեցութեան տակն էր: Պարսիկներ կը շանային ըստ կարեւոյն յոյն տարրը ջնջել:

Մեսրոբ յունարէն լեզուն և զպարսկերէնը ուսումնասիրեց, որ այն ասանի աշխարհին համար անհրաժեշտ պէտք էր դարձած: Ասկէ զատ իր ծննդալայր գաւառն ալ զայս կը պահանջէր: Տարօն՝ արեւմտափողմ, համեմատութեամբ միշտ աւելի կրեց Յունաց ազդեցութիւնը: Ներսէս հոս բազմացուցած

1. Փարպ. էջ 150. Եղեշէ էջ 182:

2. Եղեշէ. էջ 182:

էր թիւը յունական գպրոցներուն. կը սիրէր նա այս գաւառը՝ որովհետեւ Մամիկոնեանց նիսան էր, որովհետեւ քրիստոնէութեան անգրանիկ յիշատակներն ունէր իր ծոցը, ուրովհետեւ եկեղեցին մեծ կալուածներ ունէր հոն: Յօժարած էր իր բնակութիւնը յԱշտիշատ հաստատել, ուր Հայաստանի առաջին եկեղեցին կար:

Նոյն իսկ հայրապետի անմիջական հսկողութեան տակ առաւ Մեսրոբ իր նախկին մտաւոր և բարոյական զարգացումը¹: Անշուշտ հոն իրեն աշակերտակից ունեցաւ զՍահակ: Այս երկու ամուսններն ի մանկութենէ բարեկամներ են, ինչպէս Բարսեղ և Նազիանզացին:

Յունաստան՝ քրիստոնեայ շրջանաւարտ ուսանողներն, ընդհանրապէս փաստաբանութեան ասպարէզը կը բռնեն. ասպահով ճանապարհը՝ որ ոսկոյ, փառքի և քաղաքական բարձր պաշտօններու կը հասցնէր: Հայաստանի մէջ զինուորութիւնը միայն ատիճաններ ունէր որոց կարելի էր բարձրանալ. ուստի Մեսրոբ արքունական գաւառը կ'երթայ, Արարատ, նոյն ասպարիզին մէջ

1. Խորեն. էջ 479:

իրեն տեղ մը փնտռելու: Այն ատենուան հազարապետն էր Առաւան¹: Սա Մեսրոբի մտաւոր կրթութիւնը տեսնելով զինք արքունական գպիր կը նշանակէ: Մեսրոբ յունականներու դասը կը մտնէ, որովհետեւ այն ժամանակ հայ արքունեաց հրովարտականքն ու վճիռները յոյն և ասորի լեզուներով կը կատարէին²: Դեռ Գ. Արշակի միահեծան արքունիքն էր՝ ուր Մեսրոբ առիթ կ'ունենայ լաւ ուսումնասիրելու երկրին քաղաքական յարաբերութիւնքը և անտեսական կացութիւնը: Ընդ հուպ զինուորական սուրն ալ կը կապէ մէջքը, և այս արուեստին մէջ իր յաջողութեամբը՝ սիրելի կ'ըլլայ իր զինուորակցաց³: Չբազելով հանգերձ՝ իր Սուրբ գրքի ընթերցումը չմոռնար, որ տակաւ կ'արծարծէ իր մէջ ապրելու կերպը փոխելուն գաղափարը: Վերահաս քաղաքական ազմուկներէն զգուած՝ կը ձգէ բանակն, Գ. Խոսրովի ժամանակ, և կ'անցնի Եկեղեցոյ մէջ⁴:

Շուտով կը փոխէ վանականութիւնը միայ-

1. Կորիւն էջ 17:

2. Խորեն. էջ 479, Փարպ. էջ 34:

3. Կորիւն էջ 14:

4. Խորեն. Փարպ. Կորիւն:

նակեցութեան հետ՝ որ աւելի խիստ, աւելի ալ գերակատար կը նկատուէր : Գոյն մը՝ որ ընդհանուր հայրախօսութեան մէջ շատ ցայտուն է : Ասկէ զատ՝ Հնութեան մէջ ա՛մէն անոնք՝ որ գաղափարական մ'ունէին՝ ինչպէս են կրօնից հիմնադիրները, առանձնութեան կը քաշուէին, ուր արտաքին իրաց անմերձակայութիւնը և լուսթիւնը՝ աւելի կը կեդրոնացնէր իրենց ուշադրութիւնը՝ մանրամասնօրէն ուսումնասիրելու իրենց ծրագիրը : Անպատը կը գնէր իրենց մէջ բան մը իր ընդարձակութենէն, իր խորհրդաւորութենէն, որով յետոյ կը ախրէին ամբոխին երեւակայութեան, և իրենց հոսեւէն կը քաշուէին :

Թեբայիդի ճգնաւորները սրբազններ էին Աւետարանի սրբաւորները տառապէս հասկընալու և գործադրելու սովորութիւնը : Ու Մեսրոբ շատ ժամանակ կեցաւ ծարաւ, ա՛նօթի, խարաղնաղգեստ, յոտնկայս, անբուն մինչեւ որ Աստուծոյ հաճոյ եղաւ, և մարդկանց ծանօթ¹ : Աշակերտներ ալ ունեցաւ՝ զորս նոյն հրահանգներուն վարժեցուց² : Ար-

1. Կորին, էջ 15 :

2. Խորեն. Փարպ. Կորին :

դէն աիրած էր ժողովրդեան վրայ. իրեն ուրիշ բան չէր մնար, բայց եթէ ուզած ուղղութիւնը տալ. ուստի իր աշակերտներով ելաւ շրջիլ Հայաստան և իր աւետարանը քարոզել :

Քարոզութիւնը նախ Գողթան գաւառին մէջ փորձեց¹, ուր որ առանձնացած ալ էր² իր աշակերտներով : Գինեւէտ հողը, ուսկից կ'ելնէին Վահագնի երգիչները, հին աստուածներուն ծածուկ երկրպագուներ կը պահէր զեռ, որոնք՝ ժամանակ մը կառավարութեան սաստիւ սմբած, երբ Հայաստանի բաժանման ատեն պահ մը բոլոր կարգերը զղրկեցան, դարձեալ յերեւան էին ելեր : Մեսրոբ քրիստոնէութիւնը շուտով հոն տարածեց կամ ամրապնդեց, հանդերձ միակիտ սատարութեամբ իշխանին, կ'աւելցնէ Կորին իր կենսաղիւրդ³ : Միամիտ սա-

1. Խորեն. 479, Կորին 15 :

2. Միայն Խորեն :

3. Մեսրոբի վրայ փարպեցի և խորենացի ալ կը խօսին : Երկուքն ալ զԿորին կը հանչան. բայց խորենացի անոր գրածը կը գործածէ առանց գրելն անունը իրբեւ նոյն գրուածքին հեղինակ յիշելու. իսկ փարպեցի գիրքն յիշելէն վերջ կ'աւելցնէ « ուստի և մեր բազում անգամ կարգալով տեղեկացեալ հաւատեալ » : Այսուհանդերձ երկուքն ալ հանգամանքներ կը նշանակեն եր-

տարութեամբ կը նշանակէ զինու զօրոչքուսեր. բնութիւն բանեցնելն հակառակ էր ուղոյն այն կրօնքին՝ որ երեք դար իր հալածիչներն օրհնեց: Բայց ժամանակներն ու բարքերը փոխուած էին ինչպէս նաև գերերը: Մեծին Թէոդոսի հրովարտակը՝ որով մահ կը սահմանէր ամէն անոնց որ նոյն իսկ գաղտնի՝ հեթանոսութիւնը կը գործադրէին, այս միջոցն ալ նուիրական էր դարձուցած: Գողթնեցիներէն անոնք որ քրիստոնէութիւնը չուզեցին դաւանիլ, Մարաց կողմերն ապաւինեցան: Հաւատացելոց աչքին ասոնք գեւեր երեւցան, զորս Մեսրոբ հրաշքով կը հալածէր:

Հայկական գրականութեան մը անհրաժեշտ կարեւորութիւնը այս առաջին քարուզութեամբ իսկ՝ զգաց Մեսրոբ: Քրիստոնէութիւնը մեր լեզուով գեռ ոչ երգ մ'ունէր ժողովրդեան բերանը դնելու, ինչպէս են Սաղմոսները, և ոչ ազնիւ գէպք մը անոր սրտին մէջ, ինչպէս է Տորիթ, ինչպէս է Յովսէփի պատմութիւնը, որ գլխովէն կը լացնէր: Բան մը սրտերու մէջ տարածելու

բեն, որ մեզի հասած կորեան երկու օրինակներուն մէջ ալ կը պակսին:

և կանգաղելու համար, այս երկուքը անհրաժեշտ են. լաւ բնութեց Ս. Եփրեմ այս ճշմարտութիւնը որ շատ բան չափով գրեց և կուսանքներու երգել տուաւ: Ասորերէն չոր բնագիր մը կը կարգային, և անոր վերայէն աւելի չոր թարգմանութիւն մը կ'ընէին բերանացի՝ ժողովրդեան մը՝ որ բիշ կը հասկնար այս բոլորովին օտար վարդապետութիւնէն և շատ ալ կը ձանձրանար. այլ եւս ոչ մէկ զարմանք եթէ ժողովուրդը կը սիրէր վերագտնալ իր հին երգերուն և աստուածներուն, որոնք այնքան վառ և մարդկային գոյներ ունէին: Գողթն ամենէն ուշ կը դառնայ որովհետեւ բամբիւր հոն էր, զոր լոցնելու համար Մեսրոբ մտածեց սաղմոսարանը՝ հայերէն լեզուով դնել անոնց բերան, որ առանց գրի չէր ըլլար:

Մեծ գէպքերը մէկ օրուան ծնունդ չեն, և ոչ մէկ անհատի ինքնածին գաղափար: Գաղափարներն հարկէն յառաջ կու գան, և ի սկզբան այնչափ անծանօթ աղբիւրէ կը ցայտին, որ գրեթէ օդին մէջ կը կենան առանց կնթակայի: Տակաւ աւելի իրական և ընդհանուր կը դառնան. իւրաքանչիւր օր նոր ճշդութիւն, նոր զարգացում կու տայ անոր: Հրաշալիքը յերեւան եղնելու համար

վերջապէս ուրիշ բան չպակսիր, բայց եթէ յետին հարուածը: Երջանիկ է այն՝ որ այս հարուածը կու տայ. ապագան իրեն կ'երկըրպագէ:

Մեսրոբի գործն ալ տիեզերական օրէնքէն չղարտուղիր. ոչ հայերէն տառ հնարելու գաղափարն և ոչ պրպառուքը, իրմով չսկսիր, բայց իրմով կ'աւարտի:

Հայերէն գիր և գրականութիւն այն ատենուան հայ ընկերութեան ընդհանուր պահանջն էր դարձած: Ժողովուրդը կը արանջէր թէ բան չհասկնար ասորերէնէն՝ որ վանքերու և եկեղեցոյ լեզուն էր: Եւ իրապետութիւնն իր կարգին կը արանջէր թէ օտար լեզուով անկարելի է զարգացում՝ յուսալ: Տէրութիւնն ալ կը յայտնէր թէ գծուար է ծախսերն հոգալ ուսանողաց « որք բազում թուալիօք, և հեռագնաց ճանապարհօք, և բազմաժամանակեայ զեղբրմամբ, մաշէին զաւուրս իւրեանց ի դպրոցս ասորի գիտութեան¹ »: Գեռ աւելի զօրաւոր շարժառիթ մ'ալ կը զգացուէր. կապ մը պէտք էր բաժնուած Հայաստանին, որ օրէ օր իրարմէ օտարանալու վրայ էին: Ուզեցին որ այս կապը

1. Փարպ. էջ 35:

ըլայ գիրը, գրականութիւնն ու լեզուն որոնք այն ատեն հոմանիշ էին:

Միահամուռ պահանջը գոհացնելու համար է որ Մեսրոբ Սահակ հայրապետին կը դիմէ: Հայրապետը շատ ազգօգուտ և զիւրին կը գտնէ Մեսրոբի առաջարկը, իրեն ճարտար օգնականներ ալ կու տայ և իւր իսկ աջակցութիւնը կը խոստանայ: Թագաւորին ալ հարցուցին որ ջերմաբար, գործունէաբար կը հետաքրքրուէր հարցին: Եւ Վռամ շապուհ ամենէն աւելի լոյս սփռեց խնդրին վրայ: Երբ ինք Միջագետք զրկուեցաւ՝ երկու պետութիւններէն իրբեւ իրաւարար Պարսիկ և յոյն գործակալներու գծաութեանց, քարտուղարի մեծ պակասութիւն զգաց, որովհետեւ պարսիկ լեզուն կը գործածէին¹: Մայրենի գրականութեան մեծ փափաքն զգաց այն ատեն, որուն միջոցներ կը պակսէին: Հարէլ անուն քահանայ մը իմացուց իրեն այն ատեն թէ ազգական եպիսկոպոս մ'ունի Դանիէլ անուն, որուն քով հայերէն գրեր կը գտնուին²:

Ժողովքին թախանձանօք՝ խնդրին ամե-

1. Խորեն. էջ 494:

2. Կորեւն, էջ 17, Փարպ. 37, Խորեն. 495:

նէն հետաքրքրուողներէն մէկը, Վահրիճ՝
Թաղաւորին հրովարտակով մը խսկոյն ի Մի-
ջագետս կը զրկուի Հաբելին: Հաբել՝ եպիս-
կոպոսէն տեղեկանալով գրեթէ կարգին և
արժէքին կ'աննէ Հայաստան կու գայ: Ուշիմ
տղայք կը հաւաքուին և հայերէն լեզուի
ուսուցումը կը սկսի: Վարժապետը Ս. Մե-
րոբն է, և ընդ հուպ կ'անդրադառնայ թէ այս
նշանատառներն անբաւական են հայերէն վան-
կերն ամբողջ ներկայացնելու, որովհետեւ
իրենց կը պակսէր կապը¹, որ արդի բե-
րականական բառով ձայնաւոր կը թարգմա-
նուի:

Ինչ գրեր էին ասոնք:

Հայեր արդէն հին ատեն գործածած են
տեսակ մը այբուբեն, զորս պակասաւոր
զանկելով, մտաջութեան մէջ թաղած էին²:
Մեծեալներն էին որ վայրկենարար յարու-
թիւն առին: Դանիէլեան նշանագիրները սե-
մական էին:

Տառերն որ իրենց կատարեալ ձեւին մէջ
Քաղզէացոց զիւս համարուած է գիտուն-

1. Կորիւն, էջ 18:

2. Կորիւն էջ 18 կ'ըսէ. «Յայտց դպրութեանց
Թաղեալք և յարուցեալք զիսկեցան»: Խորենացի էջ
496, «Վաղնջուց գտեալ նշանագիր» կը կոչէ:

ներէն՝ Փիւնիկեցոց միջոցաւ Արեւմուտք
ծաւալեցաւ: Իսկ Արեւելք բուն իսկ իրենք
տարածեցին: Պարթեւաց ատեն, կամ թե-
րեւս քիչ մ'ալ յառաջ, սեմական այբուբե-
նը Պարսկաստան կը մտնէ¹: Բնաւ տարա-
կոյս չկայ թէ պարթեւաց ազգեցութեամբ
Հայաստան ալ մուս գտած է: Վաղարշակի
ուսումնասիրութեան մեծ աւանդութիւնը թե-
րեւս ասոր մէջ ունենայ իր հիմը: Նշանա-
գիրներու սեմական ծագումը կը մեկնէ նաեւ
այն հանգամանքը՝ թէ Լինչպէս Հայոց նախ-
կին տառերը միայն ասորայ մը քով կրնային
մնացած ըլլալ:

Պարթեւաց փոխառած տառերն հրկու
կերպ գրութիւն ունէին, որոնցմէ մին վեր-
ջէն զիտնականները Քաղզէա-պահլաւիկ կո-
չեցին, իսկ միւսը Սասանեան: Յետինս տա-
ւերու ձեւովն ալ շատ նման է հայերէննե-
րուն²: Սեմական գրութեան պակասութիւնքն
ունենալէն վերջ, այս տառերը քիչ էին
թուով, գրեթէ տասն և հինգ: Հետեւարար
շատ տառեր ըստ իրենց գիրքին՝ հրեք չորս
ձայներ կը բացատրէին: Միայն սկիզբի աւ

1. Մեք. Փորթուզ. Քրնագ. Ելէէէ, էջ 93:

2. Մեք. Փորթ. էջ 97:

ձայնաւորը կը գրուէր, միւսները՝ մանաւանդ կարճերն երբէք չէին գրուեր, ինչպէս մեր ը տաօր:

Այս ամենը կը պակսէր նաեւ Գանիէլի տառերուն, որուն անձամբ գնաց Ս. Մեսրօբ՝ աւելի լոյս մ'առնելու յուսով: Իր հետ ուսանողներ ալ կային, որոնցմէ ոմանք ասորերէնի մասնաճիւղն ընտրեցին, ոմանք յունարէնի: Աւելին չգտնելով Եղեւսիա կ'անցնի՝ հոչակուած իր դպրոցովն ու գիւանովը: Հոս՝ գիտնականի համբաւ կը վայելէ գիւանապետը՝ Պղատոն, հիթանոս և ճարտասան, որուն կը դիմէ Ս. Մեսրօբ: Գիւանապետն իր հայերէնի սակաւ գիտութեամբ կըցածին չափ աշխատելէն վերջ, անկարող կը յայտնէ զինք, և կարող ուրիշ մը, Եպիփանիոս աւնուն: Սա իր վարժապետն էր եղած՝ որ յետոյ կ'երթայ քրիստոնեայ կ'ըլլայ, գիւանէն շատ գրքեր հետը տանելով: Այս Եպիփան անշուշտ այն սուրբն է՝ որու հետ Ապողիոսը աղանդաւորը բարեկամ էր:

Ս. Մեսրօբ Եղեւսիոյ Բաբելաս եպիսկոպոսին ձեռնադրութեամբ Փիւնիկէն կ'անցնի Սամոսատ երթալու: Սիրալիը ընդունելութիւն կը գտնէ նաեւ Տիգրանակերտի Ակակիոս եւ

պիսկոպոսէն¹: Եպիփանիոս մեռած էր, թողլով Սամոսատի մէջ աշակերտ մը Հուսիփնոս անուն, հրաշայի արուեստիւ հեղին գըրչոտրեալ: Հեղին գըրչութեան արուեստը կը նշանակէ յունարէն տառեր նիւթապէս գրելուն և անոնց արժէքին գիտութիւնը: Յունարէն տառերուն երեսունէն աւելի տեսակներ կային, որոնց բոլորին գիտութիւնը առանձին արուեստ մը կը կազմէր:

Հուսիփնոս Մեսրօբի բերած գանիէլեան նշանագիրներուն վրայ ուրիշներ ալ աւելցուց², որոշելով անոնց արժէքը՝ « նրբագոյնը, կարճն ու երկայնը, առանձինն և կրկնաւորը », համասօս՝ կը յօրինէր հայերէն լեզուին գրերը սխորայայտք և կասօք³, որ յստաջ կը պակսէր: Բոլոր կազմութիւնն հայկական այբուբենին յունական տառերու արտաքին և ներքին նկարագրովն զգածուած էր: Հաստատութիւն մը՝ որ բնական հետեւանքն է Փարպեցոյ, Խորենացոյ, և Կորեան հետեւեալ բացատրութեանց. « Փո-

1. Միայն Կորիւն:

2. Խորենացի միայն ձայնաւորները կը գնէ:

3. Կորիւն էջ 19: Սիղբօսը որ յոյն $\sigma\alpha\lambda\alpha\beta\gamma$ բառն է, կը նշանակէ վանկ:

խաղրելով զհայերէն ամուլթայն, ըստ անսայթաքութեան սիւղորայիցն հելլենացոց » : Եթէ այսօրուան օրս մենք չենք զգար այս դրոշմը, յանցանքը ժամանակին է :

Քանի մը նոր զարգացող ազգեր՝ սովոր էին գրերն ալ փոխ առնել Յունացմէ որոնցմէ կ'առնէին քրիստոնէութիւնը և Աստուածաշունչը : Մերինէն ոչ շատ յառաջ Վուլֆիլաս († 381) Աստուածաշունչը գոթերէն թարգմանելու համար՝ յունարէն գրերն առեր էր, աւելցնելով վրան նաեւ իրենց հին յուն ըսուած այբուբենը որ անկատար էր :

Ս. Մեսրոբ անգանդազ ձեռնարկեց Ս. Գրոց թարգմանութեան : Բարի մտածութիւնն ունեցաւ նախ Սողոմոնի Առակներէն սկսելու. Ճանաչել զխնաստորիւն և զխրատ. խմանալ զբանս հանձարոյ : Տպագրութեան զիւտը՝ որ ամբողջ Տիեզերքի համար էր, իր գործադրութիւնը կը սկսէր ծննդոց գրքով, ուր կ'ըսուի թէ. Ասաց Աստուած, Եղիցի յոյս. և Եղեւ յոյս :

Ի դարձին (406) Մեսրոբ Լուսաւորչին պէս ընդունուեցաւ : Պատմիչներն սակայ նոյն բառերով կը բարեբանեն երկու լուսաւորչիները, Գրիգորն ու Մեսրոբ, ինչպէս զխառձ

են քննադատները, որոնք Յաճախապատուձ գիրքն իսկ Մեսրոբի տուին, — առանց այլ եւս յետ առնելու :

Խանդավառութեան գերագոյն դար մ'եղաւ մեր Ե դարու հայերուն համար, երբ եկեղեցեաց կամարներուն սակ հայերէն գեղեցիկ լեզուն հնչեց և բիւրաւոր արձագանդներով կրկնապատկեցաւ : Մեսրոբ ամէն տեղ կը զիմէր տարածելու հայերէն լեզուն և ազգեցութիւնը : Այնուհետեւ իր սիրած դրամը կ'ըլլայ հայկական բոլոր սփիւռին մէջ զպրոցներ կանգնել և աշակերտներ ժողովել : Տենդոս գործունէութեամբ յաջողեցաւ քրիստոնէական քաղաքակրթութիւնը ընդհանրացնել Հայաստանի մէջ և շրջակայքը :

Ուսումնական մեծ զարկ տուաւ, որով բոլոր այն խաւար տարածութեանց մէջ անթիւ կրթական հաստատութիւնք բուսան, այնչափ արագ և յանկարծօրէն՝ որ մարդ կը ստիպուի զիւթական բարսմունքէ կարծել : Ուսանողաց ամբողջ ժողովուրդի մը ճամբայ հորդեց զէպ ի գիտնական Յունաստանը, որոնք ի դարձին յոյն կամ ասորի լեզուներու գիտութեանց հետ, բերին հայերէնի մէջ նաեւ անոնց գրական գործերէն ընտրելագոյնները : Առաջնորդուած այն մեծ

վարպետներէն՝ ինքնուրոյն գրականութիւն մ'ալ ստեղծեցին : Հակառակ այն բազմաթիւ փոխառութեանց, որոնցմով հարկաւորապէս տողորուն պէտք էր ըլլալ նորածին գրականութիւնը, քանի որ զայն արտադրող մտքերը նախապէս արդէն ցյաղ արբեալ էին օտար գպրութեամբ, և ձանձրանալու աստիճան թարթափած շատ մը թարգմանութեանց մէջ, և հակառակ քրիստոնէական տիրող գոյնի մը, — դեռ շատ գեղեցկութիւններ կը ծածկէ այս գրականութիւնը սեփականութեան, բանաստեղծութեան, իմաստասիրութեան և լեզուի, վայելչապէս պատուելու իր հիմնադիրը : Ինչ որ բնորոշ կայ այս գրականութեան մէջ, իր մեծապէս գիտակցական ըլլալն է : Բոլորովին հեռու է այն գաղափարական գրականութենէն, որ իր միջափայլն ունի Ելիսեան դաշտերու մէջ : Նա զինուորեալ գրականութիւն մըն է, արամաբանող, վիճարանող, պատմող, գործադրական. իր միջափայլն է կեանքն ու ժամանակի հարցերը :

Մեսրոբի ամբողջութիւնն ըմբռնելու համար՝ բաւական է մտածել. Ազգ մը որ գրականութիւն չունի՝ մահկանացու է. ազգ մը՝ որ գրականութիւն ունի, անմահ է : Մեզի կը

պակսէր այս անմահութիւնը, և Մեսրոբ տուաւ :

Հին ատեն այսպիսի բարերարներուն, աստուած կ'ըսէին. հիմայ հսկնար, գործիչ, հերոս. իսկ Ե գարուն՝ սուրբ :

Ս. Մեսրոբ կը մեռնէր յամին 441, փետրուարի 13ին : Վահան Ամատուեւոյն և Հմայեակ Մամիկոնեանի ետեւէն՝ բոլոր Հայաստան հետեւեցաւ այս մամիկոնեանի գազաղին՝ որ վառած կանթեղներու և ջահերու լուսապսակին մէջ կ'երջանկանար : Մարմինը Օշական գիւղն հանգուցին և վրան ընդ հուպ մատուռ մ'ալ բարձրացաւ քանդակուած և պատուական քարերով : Քովը վանատուն մը հաստատեցին, որպէս զի Մեսրոբի ծառայէ և ուխտաւորաց ձէթն ու խունկը ընդունի : Ամէն տարեդարձին օրը՝ Հայաստան հոն կը գիմէր պատուելու իր այս գաւակը, որ անմահներու կարգն էր անցած :

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

Սերէոս ալ կը գրէ Մամիկոնեանց ծագումը ըստ Բուզանդի և Խորենացոյ աւանդութեանց : Բայց ինք քանի մը կարեւոր տարբեր հանդամանքներ ունի՝ որոնք կը ցուցնեն թէ անկախ աղբիւրէ մ'առած է, և ինչպէս ինք ալ անուղղակի կ'ակնարարէ, գուտանական երդերէ հանուած են : Սերէոս է գարու պատմիչ մըն է . բայց այս կտորը ուրիշէ մ'առած է (?) որ այսպէս կը սկսի . Ճենաց թագաւորէն զեսպան եկած էր առ արքայն Խոսրով (Հայր Տրդատայ) : Հարցուցի ասոր թէ Հայաստան մեծ ցեղ մը կայ որուն համար կ'ըսեն թէ ձեր աշխարհէն են եկած : Իսկ անիկայ ըսաւ ինձ . — Մեր աշխարհի քառանկերն իրենց երգերու մէջ կը պատմեն թէ Մամիկ և Կոնակ երկուքա՛յ մարդիկ էին , հարազատ եղբայրներ որդիք Կառնամայ նախարարին , որ երկրորդ էր Ճենաստանի թագաւորութեան մէջ : Երբ Կառնամ կը մեռնի , աշխարհին թագաւոր ասոր կ'ընր իրեն կ'առնու . և անկից

որդի մը կը ծնանի որ յետոյ իրեն յաջորդը կ'ըլլայ : Մամիկ և Կոնակ , մօր կողմանէ իրեն եղբարք , կ'ապստամբին անկէ , նախարարներէն մաս մը իրենց հետ կը միացնեն և կը մտածեն զՃենրակուր աշխարհին թագաւորն սպաննել և իրենք տեղն անցնիլ : Կ'իմանայ Ճենրակուր , զօրք կը ժողովէ , վրանին պատերազմի կ'եղնէ և կը յաղթէ : Մամիկ և Կոնակ կը փախչին առ արքայն Արշակունի որ կը նստէր ի Բահզ Ծահաստանի , յերկիրն Քուշանաց : Ճենրակուր կը խնդրէ ասկից որ մէջտեղէն վերցնէ փախստականներն , եթէ չուզեր որ խաղաղութիւնը վրդովի : Իսկ սա կը հանդարտեցնէ զՃենրակուր ըսելով թէ Լուռ տակնը զԼուսա ի մուսս արևուռ , և յեզր երկրի , ի տեղիև յայև , ոչ արեգակն ի մայրև մտակն : Եւ կը յանձնէ զանոնք պարթև զինուորաց՝ որ զգուշութեամբ իրենց բոլոր անով տեղով տանին առ ազգական իւր արքայն Արշակունի որ էր թագաւորն Հայաստան երկրին : Հոն շուտ կը բազմանան , մեծ ազգ կ'ըլլան . և ասկից են սպարապետները :

Սերէոսի այս տեղեկութեանց համաձայն Մամիկոնեանց ծագման մասին գրած է նաև Սիմէոն Ապարանեցի , տաղաչափող պատմիչ

ԺԶ դարու: Սա գրուածք մ'ունի, մակազրուած Վիպասանոչիւն պահրառնեաց եւ Մամիկոնեանց, ի վիպասանոչքեկեկ Ղազարու Փարպեցոյ, որուն վրայ ընդարձակ տեղեկութիւնք ուզողներ կրնան կարդալ Ալիշանի Հայապատուի, Պատմիչք Հայոց էջ 143-6: Այս գրուածին մէջ հետեւեալ տեղեկութիւնը կու տայ Մամիկոնեանց վրայ իբրեւ ի Փարպեցոյ աննելով:

Առ զճննադունս յիշատակեալ,
Զմամիկոնեանքս զեկուցեալ,
Վասն սոցա գրուագրեալ.
Բայց Մովսէսի ոչ ձայնակցեալ,
Ազաթանգեղայ գոլ հետեւեալ.
Ամն որ զգեսպանս ճննաց հարցեալ
Ի սոցանէ զըստոյգն ուսեալ.
Որ է զըրով մեզ աւանդեալ,
Մամն եւ կոնակըն փախուցեալ,
Ճննաստանէ ի Պարս անցեալ:

Տողերէս այս կը հասկցուի թէ Փարպեցի ալ Մամիկոնեանց ծագման վրայ գրելու ատիթ ունեցած է. բայց Մովսէսի չէ հետեւած, այլ Ազաթանգեղոսի՝ որ ճննաց գեսպաններուն հարցնելով ճշմարիտը ուսած

էր, այսինքն Մամիկոնեանց ճննաստանէն եկող նախահայրերը երկու հոգի են Մամ եւ Կռ(ակ) զորս Խորենացի բարդելով մի անձն ըրած է Մամգուն անուամբ: Կը տեսնուի թէ Սերէսս եւ Փարպեցի մի եւ նոյն աղբիւրէն են առած:

Պատմաբիւն սրբոյն Ներսիսի պարբերի գրուածքին մէջ ալ, հրատարակուած ի շարս Սոփերաց հա. Զ. Բուզանդէ աննելով Մամիկոնեանց ծագումը ի ճննաց կը գնէ: Սոյն գրուածքին մէջ՝ յորում Մամիկոնեանց վրայ ընդարձակ եւ միշտ համակրանքով կը խնի սուրի, ընդհանրապէս ըստ Բուզանդի, քանի մը հետաքրքրական նորութիւններ ալ կան: Այսպէս 1. Ներսէս հայրապետ՝ մինչ կ'ուսանէր ի Կեսարիա, կ'նութեան կ'անուս իւրեն զՍանդուխտ՝ որ Վասակի մեծ եղբօր՝ Վարդանի աղջիկն էր: Սանդուխտ յետ ընծայելու Ներսիսի զՍահակ, շուտով կը մեռնի, եւ Վարդան մարմինը թիւն աւան փոխադրել կու տայ: - 2. Վարդան, Վասակ, Վահան, Վրուժ (այս անունը կը պակսի Բուզանդի քով), որվիք կը համարի Արտաւազդի՝ Վաչէի որդւոյն որ անհաւանական կ'երեւի, որովհետեւ ժամանակագրութիւնը չնիւրբ: - 3. Չեանադրուելիք Ներսիսի հետ

ի Կեսարիա ընկերացող մամիկոնեան զօրա-
վարին անունը Շահէն կը նշանակէ, մինչ
Քուզանդի բով այս անուամբ բնաւ Մամի-
կոնեան չկայ: — 4. Վասակի կրբեւ որդիք
կը յիշէ Մուշեղ, Կոն, Մանուէլ, և Համա-
զասպ. և թէ ասոնցմէ անդրանիկը Շապու-
հի արշաւանաց ատեն կը փախչի առ կու-
սակալն Եղեսիոյ՝ Ներսէհ, իսկ Կոն և Մա-
նուէլ իրենց հօր Վասակի հետ կ'երթան ի
Պասկաստան: Այս նորութեանց պատմա-
կան արժէքը շատ ծանրակշիռ չերեւիր, ու-
րովհետեւ Ս. Ներսիսի վարքը թէեւ ըստ
բազում գլխոց շատ գեղեցիկ, ձեռնամուխ
եղած է. նախ Մեսրոբ երէց, որ զայն խրմ-
բագրեց Ճ. դարուն, ունեցած է գիմաց աղ-
բիւր մը ըստ Խորենացոյ և ուրիշ մը ըստ
Քուզանդի. ինչ ինչ մասերու մէջ ալ իր
ձկտումներն ունի: Իրմէ վերջ ալ կտորներ
անցուած են մէջը՝ յորս ի միջի այլոց՝
մարգարէաբար կը յիշատակուի և Երուսա-
ղէմի առումը ի Փրանկաց:

Այս տեղեկութեանց վաւերականութեան
զատաստանը ընթերցողաց թողլով, անցնինք
յիշել Մամիկոնեանց վրայ տեղեկութիւն
մ'ալ բոլորովին նոր աղբիւրէ զոր կու տայ
Նիկիոյայոս Մառ. Տես « Բագմալէպ » 1904
էջ 46:

Վրացի հայագէտը 1902 տարւոյն ու-
սումնական ազեւորութիւն մը կոտարեց Ե-
րուսաղէմի և Սինայի կողմեր: Սինայի վան-
քին մէջ արար լեզուով յիշատակարան մը
կը գտնէ յունարէնէ թարգմանուած որ Հա-
յաստանի ի քրիստոնէութիւն գարձին պատ-
մութիւնը կ'ընէ: Նիկիոյայոս Մառ կը կարծէ
թէ ասոր մէջ պահպանուեր է Ազաթանդե-
ղոսի սկզբնական խմբագրութիւնը: Յիշա-
տակարանիս մէջ, որ հայ Ազաթանդեղոսէն
տարբեր շատ հետաքրքրական մանրամաս-
նութիւնը կը պարունակէ, հետեւեալ տեղե-
կութիւնքը կը գտնենք Մամիկոնեանց վրայ:
« Եւ ասաքէր (Գրիգոր) զեպիսկոպոսն Աղ-
բիոս յերկիրն սպարապետի, յերկիրն Մա-
միկոնենից, որ էր ի զրանէ արքունի և զօ-
րավար զօրաց: Եւ չսգաւ նա ընդ տանու-
տետան նոցա, որում անուն էր Պատրիկ: Եւ
արգարեւ երանելին Գրիգոր հրամայէր
եպիսկոպոսին Աղբիոսի և ասէր նմա. մի
լքանիւր զՊատրիկ և լից զաշխարհ նորա
բարոզութեամբ »:

Ահաւաստիկ բոլորովին նոր տեղեկութիւնը,
որ շատ վստահելի չեն երեւեր, և սրտը
բնաւ լոյս չեն տխեր Մամիկոնեանց ծագ-
ման վրայ: Մեծ կարեւորութիւն պիտի ու-

նենար Մամիկոն անուան ստուգարանութիւնը որ մեզի անյայտ է: Ուշադրութեան արժանի է դարձնալ թէ վաչէ անունը, մամիկոնեանց մէջ յաճախ գործածուած, մեր դրացի և մեզի դաշնակիր Ազուանք ալ կը գործածէին, ինչպէս վաչանը՝ զուտ հայկական, վիրք:

Վ Ե Ր Զ

Յ Ա Ն Կ Գ Լ Ի Ո Ց

Յառաջարան . . . . .

Մամիկոնեանց ծագումը . - Մամգունի անուագաւակը . - Արտաւագը Ա. - Մամիկոնեանց ղերը Գ դարու կուսակցութեանց մէջ 52

վաչէ Ա. - պատգամաւորութիւն ի բիւզանդիոն . - Որդունեաց և Մանուագեանց կուր . - Սանէտանի Արշաւանքը . - ցլու գլխուն պատերազմը . - Շինութիւնք Խոսրովի . - Արշաւանք պարսից . - վազէի մահը . - Արտաւագը Բ. 6

Տիրան . - Հայրի կոտորածները . - Մամիկոնեանք կը քաշուին ասպարիզէն . - Արշակ Բ. - վերագարծ Մամիկոնեանց 20

Աւատապետութիւնը . - Արշակ կը փորձէ շնջել այս դրութիւնը . - Յունապարսկական պատերազմ . - Հայոց ղերն այս մարտին մէջ ըստ Ամմիանու . - Նոյնն ըստ Բուզանդի 45

Երեսնամեայ պատերազմը . - Առաջին ճակատը . - Բագոս . - Երկրորդ ճակատը . - Մերութան . - վահան . - Նոր հրէշ մը . - Մագղէականութիւն . - Արշակի և վասակի վերջինք . - Համագասպուհի . - Մամուէլ 56

Պապ և վրէժխնդիր սերունդը. — ձեր-
մակածին Մուշեղ. — Չիշաւի ճակատը. Սպա-
սպարապետն ու թագաւորը. — Հայրի դա-
տաստանքը. — Կրէք զօրութիւնք և իրենց
անկումը. 72

Վոյնու զարգացումը. — Վերազգա-
տը. — Մուշեղի օրացիւնը. — Կարնի ձորը մը. —
Մահ Մուշեղի. — Յարմարունէի փորձեր. 85

Հակազդեցութիւն ընդդէմ հոմէակա-
նութեան. — Գերեզարդ Մանուէլի. — Փոփոխ
դեսպանագնացութիւնք. — Կարնոյ Կաշախի
ճակատը. 94

Մանուէլ իշխանապետ. — Պարսից հովա-
նաւորութիւնը կը խնդրուի. — Սուրէն
Մարգարան կու գայ և կը փախչի. — Բագրե-
ւանդի կռիւր. — Արշակ և վաղարշակ ար-
քայորդիք. — Մանուէլի մահը 103

Յունական և սարսկական Հայաստան-
ներ. — Բարձումն երկու թագաւորութեանց. —
Փորձեր վերականգնութեան. — Խառն զօրու-
թիւնք 116

Մամիկոնեանց դերը հայ մատենագրու-
թեան մէջ. — Ս. Մեսրոբ. — Իր կեանքը. —
Գրոց գիւտը. — Իր ազդեցութիւնը. — Իր
մահը 136

Յաւելուած 156

1929

2013

